

LUND UNIVERSITY

Att leva och överleva

Broocman om medicin, hälsa och dietetik

Dunér, David

Published in:

En Fulständig Svensk Hus-Hålds-Bok af Reinerus Reineri Broocman

2016

Document Version:

Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Dunér, D. (2016). Att leva och överleva: Broocman om medicin, hälsa och dietetik. I H. Tunón (Red.), *En Fulständig Svensk Hus-Hålds-Bok af Reinerus Reineri Broocman: En handbok i gårds- och hushållsskötsel i vid mening från 1700-talets första hälft samt Broocmans värld och hushållsbok belyst i åtta artiklar av nutida forskare* (s. 1073–1107). (Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden; Vol. 73), (Supplement till Kungl. Skogs- och lantbruksakademiens tidskrift), (CBM:s skriftserie; Vol. 103). Kungliga Skogs och Lantbruks Akademien.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

DAVID DUNÉR

ATT LEVA OCH ÖVERLEVA.

Broocman om medicin, hälsa och dietetik

Hushållning handlar om hur man ska behålla livet, hushålla med livets nödvändigheter: att genom odling skaffa sig föda för överlevnaden, lägga undan säd, ärtor, frukt och bär för kommande tider, att föda upp kalvar och lamm, för kött, mjölk, smör och ost, att skydda sig från vind, väta och kyla – att överleva. Kyrkoherde Reinerus Reineri Broocman minns själv den stora hungern, ”suur nälg”, som drabbade de baltiska provinserna under det stora nordiska kriget. Inte mindre än 33 000 människor svalt ihjäl, berättar han, ”förutan them, som i skogarna wordo upätta af wilddjur” (B., s. 550). Han hade som landsflyktning från Livland sett hur en pestepidemi följt de baltiska flyktningarna och som sedan grasserade i Stockholm under sommaren och hösten 1710. Människan utsattes för sin överlevnad för svält, sjukdomar och skador. Med ett rätt skött hushåll kunde, med Guds försyn, åtminstone något av dessa faror hållas undan en tid.

Broocmans hushållningslära, *En fulständig swensk hus-hålds-bok* (1736–1739), handlar inte bara om den minsta ekonomiska enheten, hushållets förvaltning och handhavande, utan också hur ens sätt att organisera sitt hushåll och arbete inverkar på hälsan, familjemedlemmarnas välmående och livsförutsättningar. Maten man åt påverkade hälsan. Det tunga arbetet på åkrar och i trädgårdsland

slet på kroppen, förutsatte näringsrik mat och omhändertagande av arbetsskador. Sjukdomar, epidemier och infektioner satte ner arbetsförmågan. En god hushållare måste tänka på hälsans bevarande, på sjukdomars botande och skadors läkande för att effektivt kunna driva sitt hushåll. Broocmans hushållningsbok ger inte bara anvisningar om hur man vårdar sina kreatur och plantor, utan också om vården av människor, om humanmedicin. Omtanke och omvårdnad av tjänstefolket utmärker den barmhärtige hushållaren:

Händer sig ock, at någon af tjenste-folcket blifwer siuk, böra the ingalunda wara så obarmhertige, at antigen straxt kiöra then bort utur huset, eller låta then som en hund i en wrå liggia för utan skiötsel och ansning, utan böra the förese sådant siukt tjenstehion med nödtorfftig skiötsel och läkemedel, eller ock i fall ej woro rum eller lägenhet i huset, tå skaffa them til sina föräldrar eller anhörige, och therhos hwad som til theas förplägning fordras, thet nödigaste bestå. (B., s. 50)

Återkommande i hushållsboken är frågor rörande vård och hälsa. Den handlar om behandlingar vid skador och sjukdomar, om huskurer vid specifika stadier i livsprocessen, som vid barnafödande, under spädbarnsåren,

och vid ålderdomen och dess Krämpor. Den handlar också om dietetik, om hälsosam föda, vad man ska äta, vilka växter och djur som kunde användas för hälsans bevarande, även om farmakologi, om vilka preparat, mediciner och huskurer som kunde intas vid sjukdom och olika åkommor. Den berör också miljöns och årstidernas inverkan på hälsan, om hygien och ohyra, renlighet och smuts. Men det gällde inte bara vården av människans dödliga lekamen, utan också om den odödliga själens andliga hälsa, om förhållandet mellan kropp och själ, om religionens och dygdens centrala betydelse för människans välmående. Kort sagt, det handlade om livets förutsättningar, om människans existentiella villkor.

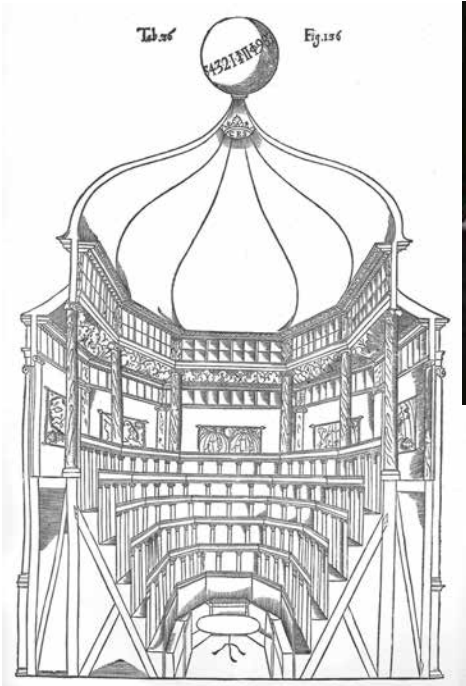
Anvisningarna, råden, huskurerna och recepten som läggs fram i hushållsboken säger något om vilka sjukdomar som man sökte bot för och som var mer eller mindre identifierade och vanligt förekommande.¹ Där finns recept att krydda vin mot skörbjugg, recept mot hjärtvärk och andra hjärtstärkande mediciner, latverg (pulveriserat läkemedel blandat med honung) mot hosta och svaga lungor. Det framgår att man tidvis led av ene-handa kost, hjärtproblem, lungsjukdomar, cirkulationsrubbningsproblem, matsmältningsproblem, sårskador, utslag och förslitningar, förutom infektionssjukdomar och de utmaningar som själva livsprocessen ställde människan inför, som barnsbörd och ålderdomskrämpor. Förutom dessa konkreta livs-
 betingelser säger texterna även något om tankar och världsbilder, om sjukdomsförståelse, hur man vid tiden såg på kropp och sjukdomar och deras orsaker. Broocmans hushållsbok ger en bild av tidens medicinska teorier i skärningspunkten mellan humoralpatologi och iatromekanik, mellan skolmedicin och folkmedicin. Han står liksom i ett ingenmansland mellan den lärda universitetskulturen och den folkliga kunskapen, som präst mellan högre ståndskulturen och bondekulturen. Till stor del blir han en förmedlare av folkliga föreställningar, av

den örtmedicinska kunskapen som levt vidare genom århundraden, inte den lärda kulturen på universiteten.

Det som till synes gör det svårt att förstå metoderna som presenteras i Broocmans hushållsbok beror delvis på andra utgångspunkter, specifika kunskaper om örternas verkan, ett annat sammanhang och tänkande. Texten väcker frågor om vad sjukdom egentligen är. Är det en obalans mellan kroppens vätskor eller är det en rubbning i maskineriet? Hur behandlar man skador och sjukdom? Hur återställer man balansens harmoni, eller ska man lappa och laga? För att närma oss Broocmans förståelse av sjukdomar och läkemedel får vi vända oss till tidens medicinska teorier och uppfattningar om människans kropp.

DEN MEDICINSKA VETENSKAPEN

Den svenska medicinen under 1730-talet, då Broocmans hushållsbok gavs ut, befann sig i skärningspunkten mellan traditionella, traderade folkliga behandlingsmetoder och en framväxande professionaliserad skolmedicin. Sjukvården var inte särskilt utbyggd eller organiserad, få sjukhus och vårdinrättningar fanns att tillgå, få utövande läkare i förhållande till det stora antalet behövande. Behovet av vård och bot mot sjukdomar, skador och komplikationer under livets stadier var alltså stort. Det fanns emellertid praktiserande fältskärer och barnmorskor, kloka gummor och sluga gubbar, och en annan provinsialläkare och universitetsutbildad medicinare. För organiseringen och regleringen av den medicinska yrkesutövningen bildades år 1663 Collegium medicum i syfte att motverka utbredningen av kvacksalvare och charlataner. Kollegiet gav undervisning i anatomi, botanik och farmaci, och anställde prov. Den som ville utöva yrket skulle först

Under 1600-talet vaknade ett praktiskt intresse för människokroppens inre, vilket ledde till dissektion av människor inför publik. Exempelvis lät Olof Rudbeck d.ä. uppföra den anatomiska teatern i Uppsala (t.v.) och i Holland målar Rembrandt sin berömda tavla över Dr Nicolaes Tulps anatomilektion från 1632. Wikimedia Commons.

genomgå en examen practicus under överseende av Collegium medicum. Sveriges första akademiska sjukhus inrättades 1708 i Uppsala av medicinprofessorn Lars Roberg. Men antalet vårdplatser var ytterst få, istället fick de sjuka i allmänhet vårdas i hemmet. Mediciner kunde införskaffas på de apotek som fanns i de större städerna. I Broocmans Norrköping låg apoteket Kronan som innehades av Justus Hinrich Nauman mellan åren 1720 och 1758. Broocman stod för övrigt i kontakt med apotekaren Johan Zimmermann i Jönköping, kryddkrämare Sebastian Gahm på Norrbo i Stockholm och apotekaren Jacob Martin Rothschild i Nyköping.² Alla tre var nämligen ombud för Broocmans boktryckeri. Av en apotekare Sahlberg i Stockholm, skriver han i hushållsboken, har han också fått en "invention", dock handlar det inte om en farmaceutisk sådan, utan ett nytt sätt att inrätta gårdsgårdar, vilken han också inför ordagrant i hushållsboken (B., s. 202).³

På universiteten erbjöds en mer teoretisk inriktad medicinundervisning, även om förändringar började ske även när det gäller att ge de medicinstuderande praktiska erfarenheter. I Uppsala hade medicinprofessorn Olof Rudbeck den äldre uppfört Sveriges första anatomiska teater 1662–63 i Gustavianum där de medicinstuderande kunde se hur demonstratorn sprättade upp ett lik av någon dödsdömd och se in i människans mikrokosmos, som Rudbeck skriver parodiskt i en inbjudan till en anatomisk dissektion, för att där se människans slarvsylta av ärmstrumpor, narrkappor och purgationskjortlar.⁴ Alla de svenska lärosätena, Uppsala, Greifswald, Dorpat (Tartu), Åbo och Lund, hade åtminstone en professur i medicin. I Uppsala verkade fram till 1740 den nyss nämnde Lars Roberg, som förutom det att han förde in klinisk undervisning också skrev den första läroboken i anatomi på svenska, *Lijkrevnings tavlor* (1718). Även Rudbeck den äldres son, botanikern och medicinen

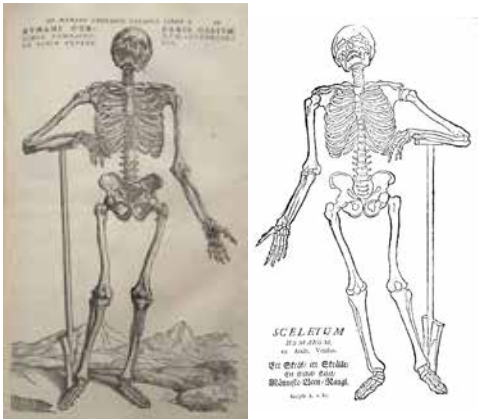
Ofrivilligt bärs människan iväg av Döden. Medicinprofessor Lars Robergs lärobok i anatomi, Lijkrevnings tavlor (1718).

Olof Rudbeck den yngre, hade fram till 1730 undervisat i medicin vid Uppsala akademi. Uppsalamedicinen har satt spår i Broocmans hushållningslära. Bland annat hade han tagit del av ett par avhandlingar under Robergs presidium, en om grankådans användning i medicinen (B., s. 430), en medicinsk-fysisk dissertation om fiskar och slutligen en om lax-fisket i Österbotten (B., s. 663f.).⁵ Efter Roberg tog de stora namnen i svensk medicin under 1700-talet vid, Nils Rosén von Rosenstein och Carl von Linné. I Lund finner vi Johan Jacob Döbelius, adlad von Döbeln, professor i medicin från 1710, känd för grundandet av Ramlösa hälsobrunn, som 1736 inrättade en anatomisk teater i det gamla akademihuset. Här verkade även läkaren Kilian Stobaeus, lärare till både Linné och Rosén von Rosenstein,

sedan 1732 arkiater. Som anatomie prosector i Lund utsågs Johan Leche 1735, som sedermera blev professor i medicin i Åbo. Inom förlossningskonsten och barnmorskeutbildningen blev stadsläkaren i Stockholm, tillika livmedikus, Johan von Hoorn, tongivande med sina böcker *Then svenska wälofwade jord gumman* (1697) och *Siphra och Pua* (1715), vars råd låg till grund för ett mer reglerat barnmorskeväsande i landet.

När det gäller skolmedicinen under 1700-talets första hälft dominerades den av den så kallade iatromekaniska skolan där människan sågs som en maskin, en mekanisk apparat som följde fysikens mekaniska lagar.⁶ Detta medicinska tankesystem utvecklades inte minst av italienska medicinare som Giovanni Alfonso Borelli, Lorenzo Bellini och Giorgio Baglivi,

och går tillbaka på den cartesianska dualistiska naturfilosofins tanke om kroppen som alltigenom en maskin, som materia i rörelse, i motsats till själen som var något helt väsensskilt, något immateriellt, som tänkande substans. Den ledande auktoriteten inom skolmedicinen under Broocmans tid, Hermann Boerhaave i Leiden, var just iatromekaniker. I Broocmans eget hemland Livland, i Dorpat, var Jacob Fredric Below professor i medicin mellan åren 1695 och 1697, därefter i Lund där han blev en viktig introduktör av iatromekaniken.⁷ Hans efterträdare Lars Braun, adlad Braunerskiöld, tillträdde tjänsten som professor i medicin 1698, men överflyttades 1701 till Pernau (Pärnu), då verksamheten vid universitetet i Dorpat hade lagts ner 1699 på grund av det stora nordiska kriget. Braun intresserade sig bland annat för den salernitanska skolan och dess metoder för bevarandet av hälsan.⁸ Även Braun hamnade senare i Lund med Karl XII:s följe, där han satt preses för några fysiko-medicinska teser som Kilian Stobaeus försvarade, *Aphorismi physico-medici*, vilka var helt i den iatromekaniska skolan.⁹

Människans skelett ur Andreas Vesalius' De humani corporis fabrica (1543) stod som förebild för en illustration i Lars Robergs Lijkrevnings tavlor (1718). "Ett Skräf, ett skrälle, ett skället, skalat, Människe-Been-Rangl".

Redan Rudbeck den äldre omfattade denna mekanistiska syn på människokroppen. Men kanske mer drastiskt än någon annan beskriver Roberg människan som en pneumatisk-hydraulisk maskin i ett tal vid Uppsala universitet 1739: i människans leamen finns underfulla apparater av maskiner och instrument, som inte bara är gratis utan också så mästerligt välgjorda att de övergår vad grossmeder och klensmeder i Oxford och Antwerpen kan förmå tillverka. Matsmältningen är en märklig maskin, bättre än alkemisternas *Philosophicum ovum*. I stället för mässing till guld, kan en ko förvandla halm och hö till mjölk, smör och ost som är långt mer begärlig. Vilken urmakare har någonsin kunnat göra två klockor som kan göra en tredje? "Dock si! sådana lefvande *Machiner* och Urverk gör Naturen alla dagar", deklamerade Roberg.¹⁰ Likaledes Rosén von Rosenstein och Linné omfattade denna populära medicinska teori. Rosén von Rosenstein försvarade en avhandling om den mekaniska metoden i medicinen 1728 och även hans lärobok i anatomi från 1736, *Compendium anatomicum*, redogör för människokroppens fasta och flytande delar i ett iatromekaniskt tänkande.¹¹ Linné medicinska tänkande kan till och med kallas för iatroelektrisk, varvid kroppen ansågs fungera likt en elektrisk apparat.

Det märkliga är att nästan inget av denna vid tiden dominerande iatromekaniska skolmedicin finner man hos Broocman. En av de auktoriteter han åberopar i sin hushållsbok är dock den inflytelserike medicinaren Friedrich Hoffmann i Halle för vilken medicinen var just konsten att använda sig av fysiko-mekaniska principer för bevarandet av hälsan. Min medicin är en "Medicina mechanica", sade Hoffmann.¹² Livet, menade han vidare i *Medicinae rationalis systematicae* (1729), består i blodets och kroppsvätskornas cirkulär rörelse, och döden är stillaståndet, rörelsens upphörande.¹³ Människan är helt enkelt en

*Nils Rosén von Rosensteins Compendium
anatomicum (1738).*

hydraulisk maskin driven av etern. Men det är inte detta Broocman anför, utan hans hänvisningar till Hoffman handlar om goda viner. Ett vin, inte för surt, inte för starkt, befördrar blodets rörelse, stärker magen, gör andedräkten friare och ger den utmattade kroppen sina krafter tillbaka (B., s. 599), men en man, om vilken den lärde Hoffmann berättar, som nästan hade befriats från sin bröstsjukdom och var återställd till hälsan, hade åter infallit i sjukdom och avgått med döden efter att ha druckit sött vin (B., s. 602). Broocman var snarare en praktiker som ville förmedla verk samma kurer, inte en teoretiker som ville förklara sjukdomarnas ursprung eller gräva ner sig i naturfilosofins mysterier.

Ett av få ställen där Broocman snuddar vid den mekanistiska naturfilosofin är en passage där han hänvisar till uppfinnaren Christopher Polhem och naturfilosofen Emanuel Swedenborg (B., s. 644f.). Men då handlar det om materipartiklarnas struktur och inte i egentlig mening om medicin. Om vattenpartiklarnas form kan fysiker och matematiker bara gissa och ha hypoteser, ifall de är avlånga, kubformade, paraboliska eller runda. Den sistnämnda hypotesen är den nu för tiden

mest rådande, anger Broocman, som i Sverige av kommerserådet Polhem och assessor Swedenborg – en uppgift som han med all säkerhet har hämtat, utan angivande av källan, ur kyrkoherden och naturforskaren Daniel Tiselius bok om Vättern från 1730.¹⁴ Strax ger dock Broocman upp: ”Hvarföre jag nu lemnar thenna twisten, som mindre nödig eller här til vårt ändemål hörande.” Naturfilosofiska hårklyverier intresserade honom uppenbarligen inte. I stället går han in på den mer praktiskt nyttiga frågan om hur en aktsam hushållare kan känna igen ett vattens godhet, sundhet och beskaffenhet.

BROOCMANS MEDICINSKA KÄLLOR

Källorna till Broocmans medicinska förståelse måste vi alltså söka efter på annat håll, inte i hans samtid, utan längre tillbaka och utanför de medicinska lärosätenas akademiska diskussioner. Ser man till vilka källor han åberopar och hur han beskriver sjukdom och hälsa, och vilka råd han ger, kan man lägga märke till särskilt två influenser. Den ena går tillbaka till den klassiska, traditionella hippokratisk-galenska medicinen, med vissa inslag av paracelsism. Den hippokratiska medicinen och dess humoralpatologi som strävade efter en balans mellan de fyra kroppsvätskorna (blod, slem, gul och svart galla), genomsyrar Broocmans föregångare, de romerska lantbruksförfattarnas huskurer, som hos Cato, Varro och Columella.¹⁵ Ännu under 1700-talet var Hippokrates och Galenos medicinska auktoriteter på universitet och apotek, i läroböcker och farmakopéer. Här gällde i hög grad olika evakuerande behandlingar, som åderlätning, koppning och laxering, för återställandet av vätskebalansen, metoder som också återfinns hos Broocman.

Broocman använde sig bland annat av ett farmaceutiskt lexikon, Friedrich Müllers *Lexicon medico-Galeno-chymico-pharmaceuticum* (1661), som utgår från galensk medicin och den kemiska farmacin i Paracelsus efterföljd. Sjukdomarna kunde förklaras, menade Paracelsus, som beroende på kemiska ämnen, såsom svavel, kvicksilver och salt, och deras skadliga inverkan på kroppen. Som motmedel kunde man använda sig av olika kemiska preparat, och inte som brukligt bara förlita sig på örtmediciner. Broocman hänvisar också till själveste Paracelsus, eller Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim som han egentligen hette. Paracelsus säger, skriver han, "at om en lägger *Johannis* ört omkring osten, så växer ingen mått i honom" (B. s. 322), det vill säga johannesörten (*Hypericum* spp.) skyddar mot larver av mott (fjärilar av familjen Pyralidae). Men detta är också enda stället där han direkt hänvisar till Paracelsus. Paracelsiskt besläktade tankegångar återfinns emellertid på andra ställen, som när han talar om salt, svavel och kvicksilver (mercurius). På tal om gödsling, hur förruttnelse är förstörelse, och förstörelse är en annans förnyelse, omnämner han de paracelsiska *tria prima*, salt, svavel och kvicksilver, som motsvarar kropp, ande och själ, ur vilka de fyra elementen och människans fyra kroppsvätskor härstammar (B., s. 268). Kemiska undersökningar, skriver han på ett annat ställe (B., s. 380), har givit oss vid handen att det i många plantor finns en stor mängd salt, i andra svavel, väder, vatten och jord. De plantor som har mycket salt, något svavel och lite väder är varaktigare, stora och gröna under hela vintern, andra har mera svavel, samt något salt och väder, som tall och cypress, vilka ger en ljuvlig lukt och är ständigt gröna. Frukttärande träd och vinstockar har mera väder än salt och svavel. Större delen av läkeörterna tillhör denna sort. De paracelsiska kemiska läkemedlen fick också en stor betydelse för 1600-talets farmaci. Den första farmakopén i Sverige, utgiven av hovläkaren Johan Martin Ziervogel, vittnar om den galenska

Paracelsus och Galenos tronar ovanpå medicin-skåpet, tillsammans med den nordiska granen.

Johan Martin Ziervogel, *Pharmacopoeia Holmiensis galeno-chymica* (1686).

traditionen och de nya kemiska preparaten efter Paracelsus, och hette också således *Pharmacopoeia Holmiensis galeno-chymica* (1686).

Den andra utgångspunkten i Broocmans sjukdomsförståelse är de traditionella folkmedicinska föreställningarna, med sina under lång tid traderade, väl beprövade huskurer som man bland annat finner i äldre örtböcker och hushållningsläror, kunskaper som säkerligen cirkulerade ute på landsbygden och bland allmogen i både Sverige och Livland.¹⁶ Det är med andra ord inte de senaste rönen från de medicinska fakulteterna han förmedlar. Till övervägande delen bygger han i stället sin framställning på äldre tyska hushållsböcker och farmakopéer. Flitigt använda tycks till exempel vara den tyske 1500-talsläkaren Oswald Gabelkovers *Artzneybuch* från 1589, som kom i flera upplagor fram till

1665, och medicinprofessorn i Königsberg, Johann Jacob Woyts medicinska skattkammare, *Gazophylacium medico-physicum oder Schatzkammer medicinisch- und natürlicher Dinge*, som kom i en första upplaga 1709, och följdes av inte mindre än 16 upplagor under 1700-talet. Talande är hans beskrivning av hur han slår och letar i Woyts skattkammare och Müllers lexikon efter närmare upplysningar om ginstens (*Genista* sp.) medicinska användning (B., s. 202).¹⁷ Broocman hänvisar även till den tyske kyrkoherden Johann Colers hushållningsbok, *Oeconomia, ruralis et domestica*, som kom i flera tyska upplagor på 1600-talet, även på svenska.¹⁸ Han kan därtill ha använt sig av den spridda Augsburg-farmakopéen, *Pharmacopoeia Augustana*, och Wienläkaren Johann Zwelfers arbeten.¹⁹ Broocman förmedlar också då och då sådant han hört från människor han

mött på landsbygden, och sina egna beprövade erfarenheter och försök. Inte sällan står det ”Thet är försökt och sant befunnit” eller liknande, som en försäkran om en högre grad av visshet, en vink om att han själv kan ha prövat receptet. Samtidigt, kan man undra, när ett ”probatum est” saknas, betyder det att Broocman själv inte har prövat det, utan förlitar sig på sina källor?

I Broocmans tankevärld står människan mitt i en kamp mellan gott och ont, mellan Guds försyn och djävulens trolldom. Missväxt kan vara ett Guds straff eller vara förorsakad av djävulens ondskefulla infiltration i människans liv. Det är visst och sant säger han (B., s. 58) att djävulen med sina verktyg kan och ofta har skadat människors liv, åker och boskap. Han kan själv berätta om en händelse som utspelade sig medan han

Broocman slog och letade ständigt i Johann Jacob Woyts skattkammare *Gazophylacium medico-physicum* oder *Schatzkammer medicinisch-oder natürlicher Dinge* (1732).

Universalläkemedlets gudinna Panakeia tänker ut nya recept. Johan Zwelfer, *Pharmacopoeia Augustana* (1672).

studerade i Dorpat 1695. En son till universitetets boktryckare Johan Brendeken hade gjort ett pojkstreck, sprutat vatten i ansiktet på en gammal käring. På kvällen kände han en stark huvudvärk, som om pinnar satt i halsen, näsan och öronen, och dog en tid därefter. Senare bekände gumman att hon hade förtrollat ynglingen genom att ha skurit kvistar av alträ och med några trolldomsord satt dem i jorden, vilket orsakade smärtan i hans huvud som om han hade haft dessa alpinnar inslagna i huvudet. Vem hennes läromästare var, är lätt gissa, säger Broocman. "Thenna trullkonan har jag ock sielf sedt lefwande brännas." (B., s. 60) Broocman talar dock aldrig om sjukdom som ett direkt Guds straff för synd och dåligt leverne. Visserligen kan man undvika många krämpor genom att inrätta sitt liv på ett gott sätt, och med Guds hjälp kan kurerne göra sin verkan. Men prästmannen Broocman tar inte tillfället i akt att predika syndarens bot och bättring. Han gör det egentligen i endast ett fall, det är när han varnar för omåttligt vindrickande (se nedan, s. 1098f).

Broocmans hushållsbok var nog ålderdomlig vad gäller huskurer och medicinsk behandling redan då den kom ut, och snart kom han att efterföljas under 1700-talet av en rad husapotek och sockenapotek, som kloka gumman och sluga gubben.²⁰ Men hans hushållsbok är alltså ett intressant exempel på medicinska kunskaper mellan den lärda universitetskulturen och folkliga traderade kunskaper. Broocman står mellan dessa världar. Han hade studerat vid universitet, läste latin, men var själv inte läkare. Som prästman och hushållare på sin gård Himmelstalund utanför Norrköping mötte han också i stort sätt dagligen sina församlingsmedlemmars arbetsvillkor och erfarenheter av sjukdomar och krämpor. Och många av dem kom säkert till honom med sina bekymmer.

SOL, JORD OCH VATTEN

Solen är liksom åkerbrukets själ och liv, skriver Broocman (B. s. 213). Åkerbruket beror på naturen, på luft, jord och vatten, men också, tillägger han, på åkermannens flit, det vill säga som kommer av hans krafter och vilja. Det finns en sinnlighet i Broocmans anvisningar. Jordbrukaren och hushållaren kan med sin iakttagelseförmåga och genom att dra rätta slutsatser utifrån sina kunskaper och erfarenheter vinnlägga sig om större vinst. Med sin nena, med känseln, smaken, synen och lukten kan man bedöma jordmånens beskaffenhet. Med känseln, genom att väga och lyfta, hantera jorden med fingrarna, rulla den liksom en deg till en boll – anspelande på Vergilius *Georgica* – kan man bedöma den tunga, feta, goda jorden.²¹ Jorden kan också provas med smaken. Om den är söt är den god, men om den i stället smakar skarpt, salt och bittert är den inte särskilt god. Med ögonen kan man uppträcka den svarta, luckra jorden som "indricker regnet" och behåller fuktigheten (B. s. 186). Sköna träd och blomsterrika ängar är goda tecken till en fruktbar jordmån. Genom lukten, i synnerhet då ett sakta regn faller under den varma sommartiden, kan man förnimma sunda, goda och vällyktade växter, till exempel väppling, olika sköna blommor, syra och liknande. Där sådana växer, säger Broocman, stödjande på den romerska författaren Columellas *De re rustica* från omkring 40 e.Kr., kan man inte bara förvänta sig få ett gott kornland, utan med Guds välsignelse göra sig en viss vinst.²²

Likasa vattnets egenskaper går att känna igen genom sin tyngd, färg och smak (B. s. 645). Ju klarare vattnet är, desto sundare är det, men är det gult, grönt eller rödaktigt, så är det blandat med någon "Viriolisk eller Martialisk art" (det vill säga sulfataktigt och järnhaltigt). Ett sunt och rent vatten har ingen lukt, ingen smak. Hälsobrunnars och goda källors goda och sunda vatten kännetecknas av sin lätthet,

att de snart förångas vid svag eld. När man häller vattnet från en källa eller brunn i ett glas, kan man också se hur en mängd pärlor stiger från botten och sätter sig på sidorna av glaset. Dessa uppstigande små pärlor kommer av en subtil spiritus eller "luft anda" som är innesluten i vattnets porer (B., s. 646). Detta hälsosamma vatten har ingen smak, är kallt om sommaren och varmt om vintern, flyter nedför höga berg, rinner över sandig grund varigenom det filtreras och renas från orenligheter. Det löddras snart av tvål och såpa. Brunnsvattnet har bättre och starkare kraft när det friskt öses upp ur brunnen. Ska det behålla sin styrka och smak måste man förvara det i väl tillslutna flaskor vari inte någon luft tränger sig in. Vatten som leds genom rör och rännor får därigenom skadliga egenskaper, särskilt om de är av bly. Bättre därför med rännor av trä eller sten. Stillastående sjövattnet får genom sin brist på rörelse – och som förorenas av grodor och annan ohyra – en mängd elaka egenskaper och den som ofta dricker av det får magbesvär, det fördärvar blodet och orsakar svår feber. Av alla slags vatten anses regnvattnet vara det sundaste och renaste. Det som faller om våren och sommaren är dock bättre än det som faller på hösten och vintern, och det som regnar ned utan oväder bättre än det som är blandat med dunder och blixlar. På sina egna ägor, på skattesäteriet Himmelstalund vid Motala ström, hade det 1708 upptäckts ett gott mineralförande vatten i klass med det Urban Hiärne erbjöd på Medevi brunn.²³ Himmelstalund blev sedermera känd som hälsobrunn där man kunde drick brunn fram till 1870-talet.

Den bild av människan som stiger fram ur Broocmans text är hur hennes liv och hälsa ingår i ett större sammanhang. Årstidernas skiftningar, solens och månens förändringar, sommarens hetta och vinterns köld, sol och regn, örter och djur påverkar människans liv. Människan ingår i ett sammanhang, en natur med växter och djur skänkt av Herren

I närheten av Motala fann läkaren Urban Hiärne en mineralhaltig källa lämplig som kurort. David Klöcker Ehrenstrahls "Medevi brunnsmästare med sina söner" (1686) (Gripsholms slott/Statens porträttsamling).

för människan att nyttja med sitt arbete och förstånd. Det är förstås kyrkoherdens djupa förtrostan på Guds försyn, det kristna direktivet till människan som ekar i hans tankar. I växter och djur har Gud nedlagt läkemedel till människans liv och hälsa. Men här finns också i bakgrunden, inte minst om man ser till de källor han använt, den klassiska humoralpatologins tanke om levnadsomständigheternas, miljöns och klimatets inverkan på hälsan. Läkaren skulle enligt den hippokratiska medicinen se till helheten, både beakta kroppen och patientens omgivning.

Matmodern hade en central roll för hushållets hälsa. I de instruktioner Broocman ger för matmodern, måste hon ge akt på att inte sätta någon hård och osund mat av rökt och salt kött eller fisk på bordet om aftonen (B., s. 79). Från andra upplagan av Eric Salanders gårdsfogdeinstruktion har han hämtat att man kan behålla husfolkets hälsa under vintern genom att ha lite peppar, senap och lök i maten.²⁴ Mathållningen och därmed också

hälsan påverkades av årstiderna, vad som fanns tillgång till och när det var som lämpligast att utföra särskilda hussysslor. I mars, i "nedanet", är det lämpligt att brygga öl av god humle (*Humulus lupulus*). Sådan dricka, om det kommer i en god källare, i synnerhet iskällare, håller sig hela året och är "hälsosamt och angenämt att dricka" (B., s. 102). I april samlar man vid fullmåne björklake som renar blåsan, njurarna, lungan, levern och mjälten, samt tar bort fläckar om man tvår ansiktet med den. I maj kan man fånga kräftor som nu är köttfulla och feta. För dem som har svaga ögon är dock kräftor inte tjänliga på grund av deras hårdsmälta kött, men för dem som har tvinsot är de ganska hälsosamma. Den älg, sägs det, som man faller mellan den 15 augusti och 8 september, vars klöv på vänstra bakfoten man strax hugger av medan djuret ännu lever, ska vara ganska hälsosam för den som lider av fallandesot (epilepsi) eller plågas av kramp eller sendrag. Somliga tar hellre den högra klöven, med det måste vara av en älgstjur. Inom medicinen och läkarkonsten gör älghorn god nytta, säger han vidare. Av senorna görs ringar och gördlar som lindrar den som plågas av kramp. Just älgen som ett apotek för bot av allehanda sjukdomar var känt i den lärda litteraturen. Olaus Magnus, liksom den italienske läkaren Apollonius Menabenus omvittnar älgens stora nytta i medicinen, inte minst dess klövar för bot mot epilepsi.²⁵ I oktober, fortsätter Broocman, tillreder man inomhus allehanda sunda kryddviner av ålandsrot (*Inula helenium*), rosmarin (*Rosmarinus officinalis*), salvia (*Salvia officinalis*), malört (*Artemisia absinthium*), ingefära (*Zingiber officinale*) och så vidare.

Till en inte obetydlig del grundar sig säkert dessa huskurer, med örter och animalier, ärbart och mindre ärbart, på människans vardagliga erfarenhet av hur hon påverkas av det hon äter, dricker och får i kroppen. Viss föda gör oss gott, annan gör oss illamående, viss dryck påverkar vårt humör, gör oss upplivade

eller lugna. Den medicin som Broocman ger uttryck för, speglar detta samband mellan erfarenheter av att leva, äta och dricka, om hälsa och dietetik. En skarp gränsdragning mellan medicin, näringslära och dietetik kan knappast göras, utan snarare skymmer den helhetssyn och den erfarenhetsbaserade kunskap som fanns i tidens tänkande.

ÖRTAGÅRDEN

Medicinska trädgårdar är inte endast nyttiga, skriver Broocman (B. s. 366f.), de är också mycket nöjsamma, för där kan man få se och äga örter från fjärran orter, berg, moras och slättmarker som annars är svåra att insamla utan stort besvär. Den som vill plantera en örtagård behöver många olika jordarter – sandjord, svartmylla, stengrus, sumpmark med flera – för varje ört trivs bäst i sin särskilda jordmån. De måste sättas i ordentlig ordning med skyltar som anger deras namn. I örtagården bör man också ha ett hus med många rum: ett kök med olika ugnar för destillering och "watn-bränneri", ett valv att förvara spiritus, essenser, "brända watn" (det vill säga dekokter) och medikamenter, kamrar att hänga upp örter för tork, därtill "Herbaria viva" och andra botaniska böcker, samt ett skrank för förvarande av rötter och fröer.

Örtagården var likt ett apotek med läkemedel, och växtkunskapen, botaniken, var just en central medicinsk hjälpvetenskap. I våra första svenska läke- och örtaböcker, som till exempel Peder Månssons *Läkebok* (1522), Benedictus Olais *Een nyttigh läkere book* (1578) och Arvid Månsson Rydaholmens *En mycket nyttigh örta-book* (1628), är botaniken främst en kunskap i växternas medicinska användning, inte en vetenskaplig systematik och taxonomi som det senare kom att bli för Linné.²⁶ I förordet till Arvid Månssons örtabok skriver biskopen i Växjö, Petrus Jonae, om hur Gud nedlagt

Benedictus Olai Een nyttigh läkare book från 1578. En av de första svenska läkarböckerna.

kunskap om läkemedel i örterna som växa på jorden, "at Menniskian trampar på sina Läikare, och weet ther intet vtaff".²⁷ På universiteten undervisades blivande läkare i botanik, på apoteken dominerande mediciner från växtriket utbudet av läkemedel.²⁸ Johan Franck, professor i anatomi och botanik i Uppsala, gav ut en handbok för medicinstuderande i farmakologi, *Speculum botanicum* (1638; 1659).²⁹ Han framförde också en signaturlära, som var ett vanligt förekommande farmaceutiskt antagande i äldre örtaböcker, där växtens form avslöjade, gav tecken till dess användning, att det fanns en korrespondens mellan de yttre dragen och de sjukdomar som skulle botas, som till exempel att leverformade blad gav ett tecken till att växten ifråga kunde användas mot leversjukdomar.³⁰ I Uppsala anlade Rudbeck en botanisk trädgård 1655 som hade till syfte att bland annat tillhandahålla medicinalväxter och fungera i medicinundervisningen.³¹

Så också i Broocmans hushållsbok utgör medicinalväxter, både odlade och vilda, svenska och utrikes importerade, de främsta ingredienserna i huskurerna mot sjukdomar och skador. Men vilka örter användes? Och vilken medicinsk verkan hade de? Om detta skriver Broocman vidlyftigt, i synnerhet i den fjortonde avdelningen, "Om åtskilliga i Sverige befintlige Wäxter, som gagnelige äro at brukas til Husmedel" (B., s. 733–776). Han listar här 31 olika växter och deras användning och beredning, eller som han uttrycker det, deras "egenskaper och dygder". Broocman har sammanställt uppgifter från många olika källor, bland annat har han hämtat mycket från Arvid Månssons örtabok, men utan att uppge källan. Till exempel i fråga om "galgo" har han i princip tagit texten rakt av, ordagrant, från Månsson.³² När det gäller groblad och dess användning mot tandvärk, har Broocman till och med övertagit Månssons "Probatum est", och skriver "som är pröfwadt och så befunnit" (B., s. 773). Han följer också delvis den ordning man finner hos Månsson. På 1730-talet då Broocman skrev sin hushållsbok var Arvid Månssons örtabok sedan länge utgången (senaste och åttonde upplagan kom 1656), så det fanns säkert goda skäl att återigen sprida dessa rön.

För var och en medicinalväxt anger Broocman dess svenska och latinska namn, men förstås inte dess vetenskapliga namn då det ju kom att dröja ytterligare några år innan den linneanska taxonomin – som Linné lanseerade i *Species plantarum* (1753) – slog igenom.³³ Vissa namn avslöjar också örtens medicinska användning som hjärtansfröjd och bröstört. De folkliga växtnamnen kan man säga speglar relationer mellan växter och människor, vittnar om mänsklig iakttagelseförmåga, och ger därigenom också ledtrådar till folkliga föreställningar och levnadsbetingelser. Broocman inleder med att ge en knäpphändig beskrivning av växtens kännetecken och egenskaper. Det var sannolikt välkända

växter för de flesta, och några närmare detaljer tycktes alltså inte vara nödvändiga att delge. Växtkännedomen var då bland gemene man väsentligt större än i dag, genom att de levde i daglig direktkontakt med naturen, växterna och djuren, vilka var en förutsättning för deras överlevnad. Av växter till husmedel och läkemedel, skriver han, har "Wårt kära Swerige [...] ett mächta godt förråd", så att en försiktig hushållare kan årligen insamla en stor mängd av dessa och därigenom kan "skona sin pung för apothekares och läkares dyra medicamenters köpande" och i stället tvärtom sälja örter till dem (B., s. 733).

Ärenpris (*Veronica officinalis*) hjälper mot svimning eller dåning, stärker minnet, rensar blodet, "pissblåsan och *matricem* [moderlivet]", fördrivar också bröstvärk och hosta, och hjälper mot "Stenplågan", det vill säga njursten. Ärenpris kan användas i stället för utländskt te, som "årligen drager så många tusend plåtar utur Swerige", men ändå inte är lika hälsosamt för bröstet eller magen som ärenpris (B., s. 734). Mejram (*Origanum majorana*) stärker hjärnan och minnet, fördriver sömnlöshet och tar bort "hufwudflusar", det vill säga förkylning och liknande. Den som planterar valeriana (läkevänderot, *Valeriana officinalis*) för blommornas skull måste så fröet vid fullmåne, men den som i stället gör det för örtens skull, skall så vid nymåne. Valeriana har väluktande blommor som hänger såsom klockor. I likhet med många andra medicinalväxter är också valeriana i det närmaste ett universalmedel. Broocman nämner bland annat att den är god för den som har svårt att kasta vatten, för styng i sidorna, svullnad, mask, huvudvärk, den gör gott för ögonen, motverkar svettning, ledvärk, pest och andra smittsamma sjukdomar, som fjärdedagsfrossan, samt att den dödar möss. "När man måste war ute i tiockt, töcknugt, illaluchande och osundt wäder, är thet nyttigt at hafwa Valerianæ-rot hos sig, och några

Läkevänderot (*Valeriana officinalis*) ur
Matthiolis örtbok som kom ut i flera utgåvor.
Den första utgavs 1558.

gångar om dagen luchta på henne; thet gör at man icke warder siuk af lufften." (B., s. 737) För ålandsroten (*Inula helenium*) anger han upp mot ett trettio-tal olika användningsområden, för sunt hjärta och frisk mage, lätt bröst och klara ögon, mot bröstvärk, kikhosta och heshet, den utdrivar slem och galla vid stölgång, fungerar mot ormbett, mask i magen, höftvärk, lungsot, kramp, gikt, skabb och klåda. Kardbenedikt (*Centaurea benedicta*) är en "wälsignad tistel", med gula blommor, som också har många användningsområden. Bland annat dess frön, som ser ut som "lusebärstar", hjälper mot "håll" (huggande eller stickande smärta orsakad av inflammation). "Thet är försökt och sant befunnit", försäkrar Broocman (B., s. 757).

Flera växters egenskaper antyder en humoralpatologisk sjukdomsförståelse när han anger den enskilda växtens konträra egenskaper, som fuktig eller torr, varm eller kall. Till exempel baggsötan (*Gentiana purpurea*), som blommor om hösten med Peucehimmelsblå blommor, är av varm och torr egenskap, och har åtskilliga "dygder". Lavendel (*Lavandula angustifolia*) torkar flussar, värmer magen och hjälper mot svimningar orsakade av kyla. Den som om morgonen dricker sönderstött galgo (galangarot, *Alpinia officinarum*) med lite varmt vin, skall hela den dagen inte mista "sin naturliga warma". Vallmon (*Papaver* sp.) är av kall och fuktig "complexion" (sammanfattning), det vill säga förstått i humoralpatologiska termer dess natur eller kvalitet. Stött vallmofrö blandat med mjölk som dricks på fastande mage fördrivar okyskhet. Sannolikt genom sin kyliga egenskap fördrivar den för övrigt "hetta" i ögonen. Vallmo är även ett gott medel för den som vill sova. Ålandsroten har en värmande och torkande kraft. Violer (*Viola* sp.) fördrivar hetta (det vill säga feber eller inflammation), som att dra ut hettan i ögonen. För den som druckit ett överflöd av starkt öl och huvudet då känns ont och tungt, så är det nyttigt att dricka ett vatten gjort på violblommor, då det har en svalkande kraft i sig som fördrivar hettan, "stilla thet onda, och göra hufwudet lätt och lustigt igen" (B. s. 749). Violvatten hjälper också mot lungsot, håll och rev, som kommer av hett och torrt blod, samt heta och torra lungor. Vinrutan (*Ruta graveolens*) är av en varm "complexion". Med hänvisning till den grekiske botanikern och läkaren Pedakios Dioskorides Anazarbaios, delger han att vinrutevatten stoppar näsblod. Bröd kryddat med kummin (*Carum carvi*) har en särskild kraft att uppvärma och stärka en kall och svag mage.³⁴ Även flera andra växter anges vara till sin natur eller "complexion" varma eller heta och torra, som isop (*Hyssopus officinalis*), nässla (*Urtica dioica*), libbsticka (*Levisticum*

Bockrot (*Pimpinella saxifraga*), ur *Carolus Clusius, Rariorum plantarum historia, vol. 2: fascicle 6, p. 197, fig. 2 (1601)*. Peter H. Raven Library/Missouri Botanical Garden.

officinale), hjärtansfröjd (citronmeliss, *Melissa officinalis*) och bröststört eller pimpinella (bockrot, *Pimpinella saxifraga*).

Andra växter anges befördra "qwinners tid", alltså vid menstruationer, som senap (*Sinapis alba*) eller ålandsrot, om hon dricker därav om aftonen när hon går till sängs. Vinruta kan användas för olika förlossningskomplikationer, modersjuka, barnsbörd, och för att fördriva döda foster. Broocman förmedlar också en uppgift ur en tysk trädgårdsbok författad av Johann Baptist Pictorius, att vinruta är skadlig för dem som är havande och kan göra dem ofruktsamma.³⁵ Salviavatten (av kryddsalvia, *Salvia officinalis*) utdriver döda barn ur moderlivet om kvinnan dricker fyra lod av det. Om en kvinna efter barnafödandet

inte blir av med efterbörden, kan man då ta torkade ringblommor (*Calendula officinalis*), rända eld på dem med ett vaxljus eller med en sticka, och sedan låta röken gå upp under kvinnan. "Thet är försökt", försäkrar Broocman (B., s. 755).

Han nämner också buskrosor (som finns av åtskilliga slag, vita, röda, gula, tama, vilda, enkla, dubbla, brabantiska... med och utan törne), malört (*Artemisia absinthium*), röllika (*Achillea millefolium*), krusmynta (*Mentha spicata* v. *crispata*) och smultron (*Fragaria vesca*).³⁶ Även tobak (*Nicotiana* sp.) anges vara ett nyttigt husmedel (mer om detta nedan, s. 1095–1098). Här anges att sakta röka en pipa tobak om morgonen, då man nyligen gått upp, gör halsen ren, drar onda vätskor ut ur tandköttet, samt rensar ut "flussar" (flytningar, inflammationer) ur kroppen, men också att tobakstuggande gör tänderna svarta, och får dem att lossna och falla ut, "som af pröfwandet är sant befunnit" (B., s. 762). Om någon ligger sjuk och inte kan sova, kan man stänka dillvatten (av dill, *Anethum graveolens*) på huvudgården och på ett stycke tyg som hålls fram för näsan, "så får han liuflig sömn och wederqweckelse" (B., s. 766). "Mäster-ört" (mästerrot, *Peucedanum ostruthium*) drar ond fuktighet ur huvudet och stärker människans sinnen och förstånd. Groblad (*Plantago major*) är ett välkänt medel för sår och bett, men även, tillägger Broocman, kan roten av groblad bäras kring halsen som skydd och förebyggande av pest – "finnes wara skrifwit, och synes icke orimligt" (B., s. 773). Huslök (taklök, *Sempervivum tectorum*) är en bekant ört, skriver han. Den växer på nästan alla tak, hus och murar. Blandar man saften av denna med kvinnomjolk och ger den som lider av hetsig feber av detta, så stillas hans raseri.

I en passage (B., s. 379) kritiserar han läkarna och trädgårdsmästarna, att många av dem känner till många hundra afrikanska, asiatiska och amerikanska växter, men vet inte något

om våra inhemska växters nytta.³⁷ Det är som med inhemska varor. Det man med liten möda och omkostnad kan ha bryr man sig inte om, men mer det som kommer från främmande orter och kostar mycket pengar. En vetgirig person skulle kunna undersöka vilda örter, rötter och blomster, vad för outgrundlig kraft naturen lämnat de aromatiska, balsamiska och andra örter, som till exempel johannesörten som växer i mängder på ängskullarna. Han hänvisar så till den vetenskapliga litteraturen, bland annat till danske botanikern Simon Paulli, känd för sin *Flora Danica* (1648), och till den tyske läkaren Philipp Jakob Sachs von Löwenheim (B. s. 380).³⁸ Han omnämner även mikroskopiska undersökningar av växternas fysiologi, om ådrorna och kanalerna där näringsvätskan strömmar fram.

Inte bara de mindre örterna har medicinsk användning, utan även träd och buskar. På tal om trädens sjukdomar skriver han: "ty ett träd är äfwen som en menniskia monga

Den blomsterkransade Flora i Köpenhamn. Frontispisen till Simon Paullis *Flora Danica* från 1648.

siukdommar och bräckligheter underkastadt.” (B., s. 389) Slånbärssaft (av slånbär, *Prunus spinosa*) hjälper mot dålig andedräkt och hosta, fördriver svindel, fördelar väder, och är förträfflig mot förgiftning och pest (B., s. 400).³⁹ På apoteken bereds en olja av ekollon (av skogsek, *Quercus robur*) mot kolik och andra kropps- och magåkommor (B., s. 426). Enbärsträdet (*Juniperus communis*) är ett härligt och hälsosamt träd, en ädel växt, som för sin stora nytta skulle kunna kallas ett ”balsamiskt Ceder-träd, en swett- och urindrifwande sassefras, de fattigas panacee” för allehanda mag-, bröst- och kroppskrämpor (B., s. 426). Många läkare brukar enbär som en universalmedicin, särskilt mot kalla sjukdomar,

meddelar han. Lut gjord på enaska fördriver gnetter och löss, motverkar huvudvärk, skärper synen och stärker minnet. Björklake, det vill säga björksav (av björk, *Betula* sp.), är blodrenande, uppfriskar inälvorna, lindrar stensmärta, njurpassion och kolik (B., s. 428). Om asken (*Fraxinus excelsior*) skriver han att läkarna kallar det ”lignum Guajacum Germanicum” (B., s. 428) som genom sin svett- och urindrivande egenskap ska vara tjänlig mot fransoserna. Med andra ord kan asken vara ett inhemskt substitut för den sydamerikanska guajaken (*Guajacum officinale*) som var ett känt medel mot syfilis. I hela Norrland och Västerbotten, eftersom det inte finns något apotek norr om Gävle, gör allmogen i stället plåster av gran- och tallkåda som de med stor nytta använder mot svåra utvärtes sår och skador (B., s. 430).⁴⁰

Broocman omnämner inte bara vegetabiliska läkemedel, utan även animaliska mediciner.⁴¹ Björngalla gör gott för fallandesot, kräfta, sår och tandvärk. Användningen av djurgalla i de medicinska kurerna kan vara en reminiscens av ett humoralpatologiskt tänkande, där intag av djurgalla skulle kunna balansera ett underskott av svart eller gul galla. I andra fall finner man spår av en signaturlära där djurets styrka överförs till människan, eller där läkemedel baserade på särskilda kroppsdelar hos djuret botar motsvarande del hos människan. Till exempel torkad och pulvriserad rävlunga, skriver han, är en beprövad läkedom mot tvinsot, det vill säga tärande sjukdomar med avmagring, till exempel lungtuberkulos (B., s. 554). Ett torkat björnöga som hängs på ett barn, sägs det vidare, fördriver räddhåga som brukar överfalla dem under sömnen (B., s. 549). Även varg (B. s. 552) kan användas till läkemedel. Grävling-”smult” (ister) kan man smörja förryckta leder eller baka pannkakor med (B., s. 555). En del menar att för mycket ätande av harkött orsakar ont blod och melankoli (det vill säga

En (*Juniperus communis*) ur *Matthiolis örtabok* som kom ut i flera utgåvor. Den första utgavs 1558.

i humoralpatologisk bemärkelse, överskott av svart galla). Men, invänder Broocman, många som ätit harkött i många år, har likväl förblivit friska och vid gott mod (B., s. 556). Kanske, misstänker Broocman, har de som själva varit förtjusta i harkött tillskrivit det sådan verkan, just för att få behålla det själva. Pulvriserade harfoster hjälper mot fallandesot. Svullna mandlar kan behandlas med harfett, medan harlunga tjänar mot kikhosta och andräppa. Barn får tänder utan svårighet om man gnider in deras tandkött med harhjärna. Harträck hjälper mot sten och håren stillar näsblod om man stoppar in dem i näsan. Han omnämner också lax som husmedicin i Norrland, med uppgifter hämtade från en dissertation av Roberg (B., s. 665).⁴² Även människans kroppsvätskor är användbara till åtskilligt, som urin, och i medicinska sammanhang, kvinnomjolk. Fårgalla blandad med kvinnomjolk hjälper mot dövhet (B., s. 677), och kvinnomjolk från den som diar flickebarn, struket över pannan, motverkar sömnlöshet (B., s. 730).

Broocmans förståelse av växternas medicinska verkan kan sammanfattas i att utgå från en humoralpatologisk identifiering av deras grundläggande natur eller "complexion" som het och torr, fuktig och kall. Även själva sjukdomsbehandlingen vittnar om de metoder som så dominerade den humoralpatologiska terapin, som laxering, lavemang, kräkning, koppning, och i synnerhet åderlätning i Broocmans fall. Humoralpatologins fyra vätskor satte människans i ett större sammanhang, i ett system, samtidigt var de också i samklang med mänskliga erfarenheter. Vätskor flyter in, genom, ut ur kroppen, som slem, snor, blod, urin, tårar... Vid sjukdom kände man febers och värkens hetta, brinnande som eld, eller frossans kyla som om man skadade av köld en frostig natt. Broocmans läkemedelsbehandling grundar sig också till stor del på samlade, beprövade erfarenheter, konkret erfarenhetsbaserad kunskap, förvärvade

genom århundraden, årtusenden, av människor som förtvivlat sökte bot för sjukdomar och skador. Någon uttalad signaturlära för medicinalväxterna eller några astrologiska referenser i egentlig mening är det emellertid svårare att finna, dock angivelser för tid att så och skörda medicinalväxter utifrån stjärnornas konstellationer. Om angelika (kvanne, *Angelica archangelica*) säger han till exempel att dess rot skall grävas upp om våren "när solen går i twillingarna och månen i kräfwetan" (B., s. 765). Många av dessa läkeväxter som Broocman omnämner har också visat sig innehålla verksamma kemiska ämnen, som smärtstillande alkaloider, inflammationshämmande glykosider, matsmältningsstimulerande bitterämnen, adstringerande garvämnen och så vidare. Insikterna om växtvärldens påverkan på människan baserades på många generationers förvärvade och traderade erfarenheter.

Sjukdomar och skador

I den trettonde avdelningen föreslår Broocman en lång rad husmedel mot olika sjukdomar för både gamla och unga (B., s. 667–732). Den är uppställd efter de olika kroppsdelarna, och går från huvudet och nedåt. Broocman ger inte några mer ingående sjukdomsbeskrivningar eller förklarar vilka symptom som utmärker de olika sjukdomstillstånden, utan han går direkt in på de specifika huskurerna, dekokterna och örtmedicinerna. Några detaljerade beskrivningar av kirurgiska ingrepp finner man inte heller. De behandlingar som man skulle kunna vänta sig i en humoralpatologisk sjukdomsförståelse, som lavemang, urindrivande medel, kräkningar med mera för återställandet av kroppsvätskornas balans, spelar en undanskymd roll med undantag för åderlätning, laxativ och koppning som han en och annan gång ordinerar. I sin helhet ger emellertid denna uppräknings av huskurer och behandlingar en viss bild av vilka sjukdomar

och skador som var vanligt förekommande och som man sökte bot mot.

Huvudet. För hetsig huvudvärk föreslår Broocman ett antal olika medel, innehållande bland annat rosenolja, malört, åbrodd (*Artemisia abrotanum*), mejramsolja eller "galbanum" (gummiharts av växter ur stinkflokesläktet *Ferula*). Kanske den intressantaste kuren utgörs av riven "Lupharbium" (troligen avses här *Euphorbium*, en kåda från olika arter av *Euphorbia*, törelväxter) som blandas med ättika som bestryks på den motsatta sidan av där man har värken. Har man värk på den högra sidan läggs den alltså på den vänstra och vice versa, men den ska inte ligga längre än att man hinner läsa "Fader vår" två gånger. Det sistnämnda ska väl främst förstås som en tidsangivelse snarare än en medicinskt verksam besvärjelseformel.

Några av Broocmans behandlingsmetoder rör vad som närmast kan betecknas som mental ohälsa, som ursinnighet, mania, som kan fördrivas med kamferolja (från kamferträdet, *Cinnamomum camphora*) och muskot (*Myristica fragrans*). Är det en mansperson, så tar man tungan av en bock, delar den itu och binder den runt huvudet. Är det en kvinna, så tar man i stället en gettunga. Tecken på att en person har drabbats av raseri, "Willdelse i hufwudet", eller frenesi, är att den sjukes ansikte är rött, hans vatten grönt, att han inte kan sova, pulsåderna är fulla och slår hastigt. Han har ingen ro, "skickar sig underligen", vill tala hela tiden, somliga är arga, andra bedrövade, med stor räddhåga. Den behandling som Broocman föreskriver för detta är att öppna huvudådern, därefter en åder i pannan. Den sjuke ska läggas i ett mörkt rum, man ska inte tala mycket med honom, inte heller ska man ge honom annat än lättsmält mat och kornvatten. Huvudet ska tvättas med vatten gjort på pillöv (av *Salix* sp.). Därefter tar man rosenolja blandat med ättika som man smörjer på pannan och tinningarna, sedan medel som driver honom till sömns. Man rakar av håret,

lägger framåt natten på ett plåster av pepparrot (*Armoracia rusticana*) på den sjukes huvud som sedan tas av på morgonen. Melankoli kan i stället behandlas med öl med timjan eller kanelvin – "thet hielper", försäkrar han.

Broocman ger även råd vid svimningsanfall, sömnproblem och förlamning. Mot kramp ger han anvisningen att ta en fet gås, ta ur inälvorna och kasta bort dem, hacka sedan en katt i små stycken och fyll gåsen med det samt fläsk, mejram och "hwit wirach" (virak, olibanum, harts från familjen växelseträdsväxter, Burseraceae), sy ihop det hela och stek gåsen på ett spett och tag den väl stekta fetman med vit vinättika och smörj ryggbenen och de leder som har kramp (B. s. 671). Fallande-sjuka (epilepsi) kan behandlas med svalstenar, bävergäll, drakblod, vargkött, varmt lammblod med mera. Kan vara värt att konstatera att med drakblod menas kådan av drakblodsträdet (*Dracaena draco*) och inte något än mer exotiskt. Av växter nämns pionrötter (av bergpion, *Paeonia officinalis*) som bör grävas upp när solen och månen är i Vädurens tecken, i nedan före solens uppgång, och sedan torkas i skuggan och inte i solen. Ett annat recept är att ta en svalunge ur boet vid nymåne, när månen är i Jungfruns tecken, och ytterligare ett recept anbefaller: "Stryp en liten mus", bränn inälvorna till pulver och drick en sked av det med lindblomsvatten tre morgnar (B. s. 672). Mullsorkar och duvträck är ingredienser i medel för att förbättra hårväxten. Också ett antal medel ges mot ohyra i håret, skorvigt huvud och andra hudsjukdomar.

Ögonen. Den som har svaga ögon ska inte vistas i skarpt väder, inte bada, inte äta lök, senap, pepparrot, nötter, ost, mycket salt mat, inte heller dricka sig berusad. Om inte detta observeras, så har de ordinerade läkemedlen ingen verkan. Här tas upp behandling mot svullna, röda ögon, när huvudet och ögonen värker med en gruvlig pina, när ögonen är variga och rinnande. Mot hinna över ögonen

Drakblodsträd (*Dracaena draco*) ur *Carolus Clusius, Atrebat Rariorum aliquot stirpium Hispanias observatarum historia* (1576).

kan man lägga kråkögon på ögonen, även harlunga och duvblod kan användas. Starr var vanligt förekommande, men Broocman omnämner inte den effektiva starrstickningsmetoden, utan föreslår i stället behandling med hampfrön (*Cannabis sativa*), skelört (*Chelidonium majus*) och ögontröstvatten (av *Euphrasia* sp.).

Öronen. Någon som har blivit döv ska inte äta het och "damachtig" (gasbildande) mat, inte bada för ofta eller äta och dricka för mycket. Ett recept innehåller färgalla och kvinnomjolk som hälls i örat. Ett annat recept med en lång rad örter, som kan brukas var afton när man går till sängs eller så ofta man vill, härrör möjligtvis från en utgåva av

och kommentar till Galenos av den katalanske läkaren Juan Francisco Rossell (B. s. 677).⁴³ Magnetsten som binds till örat kan användas mot fuktighet eller fluss som förstoppat öronen. Han ger också råd om vatten kommit i öronen, om något levande har krupit in i örat, för susande i öronen och medel för gammalt folk som inte kan höra så väl.

Näsan. Först, förstås, ges råd vid snuva, sedan om näsblod. Mot det senare kan man ta en linduk doppad i ättika blandat med vatten och linda om den sjukes hemliga lem, eller om det är en kvinna om hennes bröst, men även på pannan och halsen (B., s. 679).

Tänderna. Mot tandvärk har han en rad recept, bland annat ett hämtat från paracelsisten Josephus Quercetanus, det vill säga den franske läkaren och naturfilosofen Joseph du Chesne som förfäktade en iatrokemisk farmakologi.⁴⁴ Här ges också råd om hur man kan göra sina tänder vita, mot lösa tänder, svullet och ruttet tandkött.

Luftvägarna. Mot halsböldar kan man ta vit hundlört eller "ett helt swalebod med strå, fiedrar, jord och alt" och göra ett plåster med svinister och honung. "Somliga siuda Swalebodet små stött uti watn, och hengia thet tillsammans på halsen." (B., s. 682) Om tungspenen har fallit ned, ta tag i bägge örsnibbarna, dra hårt nedåt med bägge händerna, "så går han up igen, som är ofta försökt" (B., s. 682). Han nämner också medel mot heshet, halsbränna, svullnad och värk i halsen, tjock hals eller "Kröppf" (struma), samt också något för den som spy och spottar blod. Vad gäller lungorna, förekommer här förutom hosta och bröstvärk, också behandling mot lungsot (tuberkulos).

Hjärtat. För hjärtvärk och svagt hjärta kan användas i synnerhet en rad örter som oxtunga (*Anchusa officinalis*), krusmynta, kardemumma (*Elettaria cardamomum*), muskot och angelika. "Brännwin, hwaruti hel saffran hafwer legat, druckit, warmar kroppen och

styrker hiertat.” (B., s. 686) Kommer denna sjukdom av torr och kall vätska, utan någon feber, och den sjuke är melankolisk, sorgsen, rädd och bävande, så tag saffran (av saffranskrokus, *Crocus sativus*), kanel (*Cinnamomum* sp.), nejlikor (kryddnejlika, *Syzygium aromaticum*), socker, brännvin, krusmyntevatten och vin, och ge den sjuke tre dagar var morgon och kväll. ”Melancholia Hypochondriaca”³⁵ kan behandlas med svart nysrot (*Veratrum nigrum*) som tar bort melankoli, sorg och svårmod. Sting i sidorna, håll, ”pleuresis”, avser närmast lunginflammation.

Magen. Magsjukdomar, magproblem, matsmältningsproblem och orolig mage var vanliga åkommor. I detta sammanhang handlar det mycket om kyla och värme, surt och starkt. Vid kall mage ska man äta varm och lättsmält

Magproblem och smärtor i buken kunde Broocman råda bot på. Lägg märke till spyflugan som lockats till de ruttnande inälvorna. Govard Bidloo, Anatomia hvmani corporis (1685).

mat, undvika fisk, ättika och det sura. Här behandlas magrev (kolik), förlorad aptit – ”Wämjelse til mat” – med ett recept efter Johann Coler innehållande sju pepparkorn i ett fikon (B., s. 689). Vidare kan Broocman ge råd mot törst, hicka, spyor, ”brytning” (kväljningar), svullen och uppblåst mage.

Levern. I fråga om levern, föreskriver han åderlätning, att öppna ådern under ankeln, vilket han menar gör gott för alla sjukdomar i levern, mjälten och länderna (B., s. 692). Han ger också ett laxativ (det vill säga avföringsmedel) med rabarber (*Rheum rhubarbarum*) och ingefära (*Zingiber officinale*) i varmt vin. Båda dessa metoder, åderlätning och laxering, kan förstås i en humoralpatologisk sjukdomsbild där olika evakuerande behandlingar hade en viktig funktion för återställandet av kroppsvätskornas sunda balans. Andra huskurer för leversjukdom innehåller gäddögon, ett annat består av levande groda eller padda. Till leverns sjukdomar hör också vattusoten (ödem) som kan behandlas genom att leverådern öppnas på den högra armen, samt en ådra på benet och några på stortån. Även sommarfläder (*Sambucus ebulus*), säger han, är ett av de förnämsta läkemedlen för denna sjukhet enligt Dioskorides (B., s. 693). Även gulsot kan behandlas med åderlätning.

Mjälten. Den som lider av mjältens sjukdom har ett tungt och bedrövat sinne, och många underliga drömmar. Han är svullen på vänstra sidan, hans stolgång svartaktig och vattnet vitt och klart. När man upptäcker detta ska den sjuke hålla sig från salt kött, fläsk, ost, mjölk, ärtor, bönor, ättika, rovor, råa äpplen och päron. Laxativ tjänar väl för förstoppning i mjälten. ”Rent gull ofta släckt uti gott win och druckit fördrifwer then wärk och sting, som kommer af mielten och frögdar hiertat.” (B., s. 695) Mot svullen mjälte kan man ta salt och färsk kodynga med stött peppar, sjuda det i stark ättika, som man sedan gör ett plåster av och lägger på mjälten.

Tarmarna. Tarmvred, kolik, kännetecknas av att den sjuke lider av stor plåga och sting som går från naveln och på bägge sidor, samt drar samman buken och att vattnet är rött. Broocman berättar om ett fall:

En tid kom en dreng til mig uti min kamare, som dock i samma gård war hema, icke annorledes än som krypande förmedelst thet grufweliga knipandet uti buken, tå tog jag nesslewatn och gaf honom en tämmelig drick, thermed lät jag honom leggia sig uti sengen wid-öpen, och innan 1/4 tima gick han up aldeles frisk och sund, hwilket jag ock ofta sedan hafwer försökt. (B., s. 696)

Vid blodsot (blod i avföringen), diarré och lös mage, ska man förstås inte använda mat som laxerar. I stället ges getmjölk, hjorthorn, svinträck, till och med pulver av bränt människoben som råd. Han beskriver också medel för olika problem med ändtarmen, som förstopning, "Om någon har stor åtrå at wilja gå til stols, och kan dock intet uträtta" (B., s. 698), eller har bölder som växer på bakdelen. Åderlätning under ankeln eller på fotbladet – "juvat" (hjälp), konstaterar han. Som tecken på att man har mask är att när den sjuke sover så slår han med tänderna som om han hade något att tugga och han har händerna vid näsborrarna som något ville bita honom där (B., s. 699). Ett recept mot mask som innehåller lagerolja och som smörjs kring naveln har han hämtat från Gabelkover (B. s. 699).

Njurarna och urinblåsan. Njursjukdomar och "Lände-wärk" (höftvärk) kan behandlas med åderlätning. Vid njursten, stenar i länderna och i blåsan, kan man göra så här:

Tag blodet af en bock, hans lefwer, lunga, pitten och stenarna, hacka och sedan sönderstöt them små, gör så en kårff eller pölssa theraf i hans maga eller tarmar, sedan siud

thet wäl och gif then siuke at äta så länge thet warar, och dricka af thet öhl som pepparrot har legat uti, så skal man förnimma hwilket krafftigt medel thetta är. (B., s. 702)

Svårighet att låta sitt vatten, kallpiss eller stranguri, kan också botas. Men en sedvana från barndomen att inte kunna hålla sitt vatten, säger han, "hwartil modren är mycket orsaken, kan icke utan beswärlighet *Cure-ras*" (B., s. 704). Gonorré, eller "Om någons Sperma aflöper utan ens wilja", kan behandlas med rosenolja blandat med opium som smörjs på den sjukes hemliga lem. Om någon pissar blod, hjälper åderlätning, och man bör bruka mat som kyler, och undfly all "hetzig spis". Bomolja (olivolja) i varmt öl hjälper, säger han, och förmedlar ett recept från Gabelkover. Men så säger han också att samma recept med vin med tormentilla-vatten (av blodrot, *Potentilla erecta*) fungerar bättre (B., s. 705).

Ledsjukdomar. Vid podager (gikt) ska man avhålla sig från dryckenskap, kryddor och ättika (B., s. 705–707, se även s. 320). När månen växlar faser kan man genomföra koppning (som ökar blodflödet) på fötterna, samla blodet och förvara det och destillera vatten av det. Man gör så en salva av det tillsammans med människofett. Värk i benen och fötterna, liktorn, vårtor och ledvärk är andra bekymmer som han kan behandla. Om någons hemliga lem är svullen kan åderlätning i fötterna göras. "Är lemmen sår eller utslagen", kan syfta på könssjukdomar.

Hudsjukdomar. Vanligt förekommande var hudsjukdomar, hudinfektioner, utslag, vårtor, insektsbett med mera, till stor del till följd av trångboddhet och bristfällig hygien. Broocman ger råd om medel mot skabb och klåda, det vill säga mot scabies, en kliande hudinfektion orsakade av skabbkvalstret *Sarcoptes scabiei*. Enris, kvicksilver med mera rekommenderar han. En annan hudinfektion som omnämns är ringorm, orsakad av

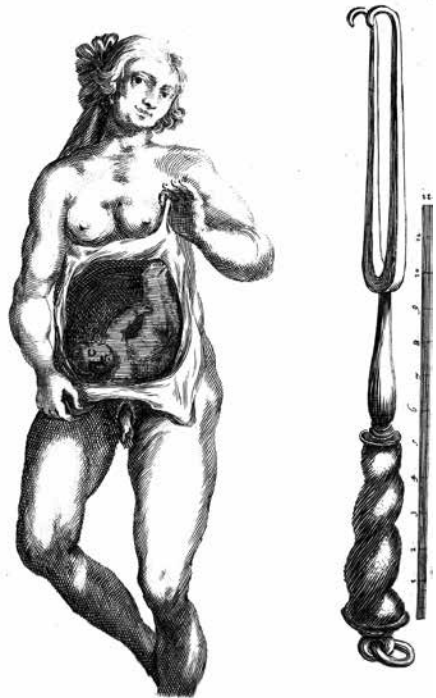
svampsläkterna *Trichophyton* och *Microsporum*, och bildar en fjällande, vidgande röd ring på huden. Denna kallas "Fransosernes förelöpare", skriver Broocman, alltså att den skulle föregå syfilis. Han säger sig själv ha prövat ett medel bestående av "*Spiritus Vitriol*" och ett annat med tobaksolja – "är *proberat*", skriver han (B., s. 711).

Febersjukdomar. Brännesjuka avser väl närmast hetsig och ihållande feber. Broocman upptar ett antal medel mot frossa eller "Källesiuka", källan, det vill säga malaria, men sannolikt inkluderas i begreppet även andra febersjukdomar med okontrollerade muskelsammandragningar. Han gör skillnad på vardags-, tredjedags- och fjärdedags källesjuka (de senare kallas också för varannandags- och tredjedags-skälvan). Recept hämtas från bland annat Plinius, Coler och Gabelkover.

Lungsjukdomar. Andra sjukdomar som förekom är vad Broocman kallar lungsot, svinsot eller trånsjuka, det vill säga lungtuberkulos eller motsvarande infektionssjukdom som drabbar främst lungorna. Broocman ger rådet: "Afklipp rumpan och öronen på lewandens möss, brän thet til askan i en glaserad potta wäl tildäpt med ler, och bruka then askan i tin dryck. Thetta är en underlig och proberad läkedom för then menniskia som förtorkas och förswinner" (B. s. 715). I ett nota bene skriver han också att allt som bereds eller bränns med svavel – vilket erinrar om ett iatrokemiskt-paracelsiskt tillvägagångssätt – är alltid den bästa medicinen för den lungsotige.

Kvinnosjukdomar. Om kvinnans tid är förstoppad, det vill säga utebliven menstruation, skriver Broocman, att till denna "kranckhet" ska man inte använda några läkemedel förrän vid den tid då hon borde ha "sin sjukdom". Då kan man upplåta en ädra under ankeln som kallas saphena eller rosenådran. Han ger en mängd förslag på huskurer, främst baserade på örter. En innehåller hasselört (*Asarum europaeum*) som öppnar livmodern och utdriver

vad som är där inne, vare sig det är levande eller dött, men varnar Broocman, "sådant bör tagas noga i acht, at thet icke missbrukas" (B. s. 718). Indirekt, har han alltså gett läsaren ett medel för abort. Strax därefter ger han också recept på salviavatten som också kan "döda fostret af modrens lif". Vid riklig menstruation ger han rådet att ta en padda eller groda, lägg henne i en sten- eller lerkruka, tillslut och täpp igen den "och lät henne theruti dö". Torka henne sedan utan solsken, eld och luft, och förvara den torkade grodan i ett kärl av silver eller koppar, och häng den på halsen. Detta stoppar blod, i synnerhet kvinnornas tid "och thet är wiss och sant" (B. s. 719). Ett annat råd är att ta människoben ur jorden, "ty

Havande kvinna ur Miscellanea curiosa medico-physica academiae naturae curiosorum, sive ephemeridum medico-physicarum germanicarum curiosarum av Philipp Jakob Sachs von Löwenheim (1671).

the äro bäst", bränn dem till pulver i en krukmakarugn, som blandas med varmt öl eller vin, vilket snart stoppar den "röda flytelsen".

Vid förlossningssvårigheter, när "qwinnan qwäls med barn, och icke kan föda", är det första rådet att få kvinnan till att nysa, "så hielper thet mycket". Andra sätt är att binda ett ormskinn kring ankeln, ge henne en annan kvinnas mjölk att dricka, binda en älgklöv kring livet, dricka hundmjölk eller sin äkta mans urin. Han ger också råd om hur man blir av med efterbörden, värk efter födseln, bröstbölder och mot moderns orolighet då "hon löper ifrån then ena sidan til then andra".

Barnsjukdomar. Avslutningsvis går Broocman igenom en mängd sjukdomar som kan drabba barn: om ett barn har svåra drömmar, nyser för mycket, hostar, spyar, har tarmbräck, hicka, tvinsot eller trånsjuka "at barnet förwissnar", förlamning när ett barn inte har "macht at röra lemmarna", med mera. För kallbrand, ta en jungfrus urin som har sin menstruation, vät dukar i detta och lägg över skadan. Mask i magen kan botas med en duk doppad "in *menstruo mulieris*", med andra ord, en kvinnas mensblod.

Även den femtonde avdelningen (B. s. 781–789) innehåller en samling utvalda huskurer, däribland för feber, ögonen, brännskador, hosta, kolik, stygga och fula sår.⁴⁶ Sjukdomar som pest, gulsot, lungsot, frossa och kräfte var vanligt förekommande, och behandlingar av dessa var följaktligen högst eftertraktade. Vid fallandesot måste patienten akta sig för dryckenskap, vrede, förändringar och stort sällskap. För skabb kan man bränna "hattemakare-*Virriol*" i en ny järnskål och blanda det med vatten som man tvättar skabb och sår med (B. s. 787). Älgsenor bundna om händer och fötter gör gott för kramp. Vägglöss (*Cimex lectularius*) kan fördrivas genom att man tar en levande orm: lägg den på glödande kol, skjut sedan för spjället, ha alla dörrar och fönster stängda, "så falla alla lössen döde utur

wäggerna utaf ormens os. Thet är proberat" (B., s. 788).

Tobak och nikotin

Den indianska läkeväxten tobak (*Nicotiana* sp.) började odlas i Europa på 1500-talet för sina medicinska egenskaper. I Sverige blev tobak snart en betydande importvara, omnämns första gången i tullräkenskaper från 1601 och första tobaksspinneriet anlades 1648 i Stockholm.⁴⁷ Belagd med tull och importrestriktioner blev tobaken en del i den merkantilistiska handelspolitiken och de nationella, moraliska och hälsomässiga argument som lades fram mot import eller för inhemsk odling. Om tobakens dygder skriver botanisten Johan Franck en skrift, som också blev den första om tobaken i Sverige, *De praeclaris herbae Nicotianae sive Tabaci virtutibus*, från 1633.⁴⁸ Två tobaksodlare i Gränna, Anders Almqvist och Johan Neostadius, hade 1731 utkommit med en bok om tobaksplantering, *En rätt rychtader swänsk tobaks-planta*, som Broocman väl kände till.⁴⁹ Broocman har även han med ett helt kapitel om tobakens uppkomst, nytta, bruk, missbruk, planterande och torkande med mera.

Broocman inleder med att beskriva tobakens historia, återberättat och översatt ord för ord från den evangeliske teologen och författaren Franz Phillipp Florins tyska hushållsbok, *Allgemeiner klug- und rechts-verständiger Haus-Vatter* (1702). Tobakens "dygd och värkan", sägs det, upptäcktes av en fransk ambasadör vid det kungliga hovet i Portugal, Johan Nicot, och efter honom har tobaken fått sitt namn *Nicotiana*. Vid ett besök i den kungliga trädgården i Lissabon 1560 hade Nicot fått sig till skänks några plantor av denna ört som nyligen inkommit från Florida. Han tog med sig dem hem och planterade dem i sin lustgård. En dag kom hans kammarpage och visade honom hur en av hans kamrater hade

tagit av örten, stött den, och lagt saften på ett öppet sår som han hade vid näsan. Ambassadören befalldepagen att fortsätta med denna behandling. Efter några dagar var skadan alldeles läkt till allas förundran. Inte långt därefter skar ambassadörens kock nästan av sig tummen med en kökskniv. Hovmästaren hämtade då strax denna ört och lade den på såret. Efter fem–sex dagar blev tummen helt läkt och helad. Och från den tiden kom denna ört att bli omtalad i hela Lissabon och användes till många nya sår och gamla skador.

Även om Florin tvivlar på tobakens stora kraft, så är det dock otvivelaktigt bevisat, menar Broocman, att tobaken är till stor nytta till utvärtes skador hos både folk och få. ”Jag har sielf närwarande med egna ögon sedt ett ganska stort och märkeligit prof ther af”, framhåller han (B. s. 236). En nära släkting, berättar han, en yngling på 17 år, var på resa på hösten, vid mårtentiden i början av november, från Riga där han gick i skolan hem till sina föräldrar. Han var mycket tunt klädd och passerade prästgården där mina saliga föräldrar bodde (i Laiuse norr om Tartu) för att få lite vila och förfriskningar. När han kom in i värmen slog frostska-
 dor utöver hans kropp så att han såg ut som en spetälsk. Fingrar och tår var ”sammanbekade”. Han kunde varken gå eller stå, utan var tvungen att ligga till sängs, han kunde inte föra gaffel eller kniv till munnen, utan måste matas som ett barn. Av doktorn, fältskären och apotekaren i närmaste stad erhö-
 ll de åtskilliga medikament för både invärtes och utvärtes bruk, men vilka dock inte hjälpte. Men så kom en bondhustru som hade ärende till min saliga moder, och såg denne eländige yngling ligga i sängen och sade att detta kunde snart botas. Man tar gammalt öl, skär tobaken i smala strimlor och låter allt koka tills det blir tjockt som olja, tar sedan pojken till badstugan och låter honom sitta där och svettas. Min saliga moder gjorde strax så och man fann till stor förundran hur

utslagen förtorkades, och andra dagen kunde pilten själv gå, stå och äta – ”hwilket alt, som sagt är, mina egna ögon sedt och åskådat” (B. s. 237). Emellertid berättar Broocman även om en god vän som under lång tid hade utslag på kroppen och följt samma råd, vilket dock inte hjälpte eftersom han hade ”saltfluss” (det vill säga med eksem eller hudutslag).

Ifråga om tobakens ”härliga värkan” hämtar han goda recept från den sachsiske kame-
 ralisten Julius Bernhard von Rohrs *Compendieuse Haushaltungs-Bibliothek* (1716) om hur man tillreder en salva av tobak som är utmärkt för alla sår och skador.⁵⁰ Tobaks-
 bladen har en förträfflig kraft att hela sår och skador då de saltaktiga delarna renar sår-
 en, medan de oljaktiga är smärtlindrande. Den holländske läkaren Isbrand von Diemer-
 broeck, i sin bok om pesten från 1644, liksom många andra medicinare anser att tobak hjäl-
 per mot pesten. Då pesten härjade här i riket 1710 och 1711, berättar Broocman, kunde man till och med se de ”honetteste” fruntimmer gripa till tobakspipan.

Tobak är i det närmaste ett universalmedel, ett undermedel. En läkare i Erfurt, Heinrich Barnstein, beskriver i sin *Tabacks Wunder-Kunst* (1673) hur tobak fördrivit en stor böld på en fransk hövitsmans son, hur tobaken kan fördriva bruna och blå fläckar förorsaka-
 de av feber eller fall, kan läka pestbölder, öppna förstoppning och göra mjälten mjuk. Läger man den över magen kommer magen att smälta maten väl, ger matlust och ”betager hierteklämma”. Över naveln stillar den kolik och dödar maskar. Den lindrar värk i händer och fötter. Tobakssoppa drar ut slem, lindrar tandvärk och bevarar tandköttet. Tvättar man öronen och huvudet därmed fördrivar man löss och skorv. Badar man hela kroppen i tobaks-
 vatten, så helar det allehanda skorv, skabb och klåda, ja ock spetälska och stillar rev i alla lem-
 mar. Tobak hjälper de som är slagrörda (det vill säga de som har drabbats av infarkt eller

hjärnblödningar), uppvärmer förkylda, styva och darrande leder. Broocman delger också "Doct. Zwölffers Tabaks-salfwa" (uppkallad efter den österrikiske apotekaren Johan Zwölfer), som beröms av Barnstein, då över hundra Lichtenburgiska undersåtar, som hade skadats av hugg, stick och skott vid belägringen av Torgau i Sachsen, blev så när som alla kurerade.⁵¹ Vidare också om "D. Wittichii Tobaks-balsam" (efter Johannes Wittich, stadsläkare i Arnstadt, Thüringen) som renar gamla ruttade svullnader, fistlar och bölder, men också giftiga djurbett och sår orsakade av förgiftade vapen.⁵² Stryker man destillerad tobaksolja på tinningarna främjar det sömnen och styrker minnet. Destillerat tobaksvatten stillar också huvudvärk och öronplåga. Tobakssirap och saft, med lite socker, är gott för barn som har mask i magen och ett beprövat medel mot gammal hosta, tung andning, kikhosta samt tvinsjuka eller lungsjuka. Tobaksrök i husen, där får inte fläckfeber och pest fäste. Bläser man in rök genom en trätt i öronen dödas maskar i hjärnan.

Vad gäller rökning säger Broocman att tobak visserligen kan vara nyttig för dem som har en fuktig, slemmig och flussig natur, men inte alla läkemedel är tjänliga för alla komplikationer, utan man bör rådfråga en förständig läkare. Så nyttig och förträfflig tobak än är som medicin i måttligt och rätt bruk, så skadlig och skamlig är den om den alltför ofta missbrukas. Den är skadlig för många hälsa skriver von Rohr.⁵³ Särskilt skadar den de som är av hetsigt temperament och mager kroppskonstitution, då tobakens svavelaktiga partiklar bringar det heta blodet i större rörelse och kan leda till slagflusser och svåra konvulsioner. Tobaken förtär kroppens fuktighet, uttorrar hjärnan och är högst skadlig för minnet, varför ärkebiskop Haquin Spegel också kallade tobak för "pestis memoriae" – minnets pest (B., s. 239).

Tobak (Nicotiana tabacum), ur Ulrich Völler von Gellhausens Florilegium, Das ist ein Blumenbuch, t. 49 (1616).

Ivriga tobaksrökare frågar föga eller inte alls efter mat. Läkare anför flera exempel på tobaksrökare som blivit rasande och drabbats av de svåraste sjukdomar. Hos några har man funnit, då deras kroppar efter döden blivit öppnade, att deras lever blivit helt svart som den hade blivit rökt i en bastu. Broocman konstaterar:

Skadligt är thet otidiga myckna Tobaksrökandet, emedan then ädla tiden, som man borde använda Gudi til ära, sin nästa til dienst, sig och de sina til nytto, dy medelst oförswarligen förnöttes. Skadeligit och skändeligt är Tobak, thet må råkass, snusas, tuggas eller i näsborarna med welar instoppas,

när man ther af gör sig en skadelig wana. Rökes thet, så blifwa wäggarna swarta, och rummet stinker som en Lifländsk tork-ria, halsen och munnen luctar illa, och kan man ej snarare illa recommendera sig hos honett folck och fruentimber. (B. s. 239f.)

Snusar man omåttligt tappar man så småningom lukten, näsan förstoppas, hjärnan förtorkas, kläderna blir orena. Om man har lust att veta mer om snustobakens skada, tip-sar Broocman, kan man läsa den tyska satiren *Pica Nasi, oder Sehnsucht der Lüstern Nase*, vilken man brukar kunna finna på boklådorna i Stockholm.⁵⁴

Otroligt mycket guld, silver och pengar går upp i tobaksrök. Detta missbruk har spridit sig även i Sverige, till och med småpojkar har lagt till sig den vanan. Bönderna och allmogen, både fäder och söner, ja ofta även hustrurna och alla i huset röker. Kunde man avskaffa detta skändliga missbruk, så kunde bönderna spara ansefulla summor så att de slipper äta agnar och bark vid missväxt. Det aningen ironiska i sammanhanget, kan man tillägga, är att Reinerus Broocmans äldste son, Adam Reinhold Broocman, försörjde sig som tobakshandlare i Örebro.⁵⁵ Men han fick aldrig se denna moraliska och folkhälsomedicinska uppgörelse med tobaksrökandet i tryck. Han avled 1734.

BRÄNNVIN, ÖL OCH VIN

Familjen Broocman hade alltså intressen i tobaksbranschen, men även i spritförsäljningen. År 1733 fick Broocman tillstånd att inrätta ett bränneri och öppna en krog.⁵⁶ I hushållsboken ger han recept på hälsosamma brännviner. En hälsosam sup i måttligt bruk fungerar mot kolik och skörbjugg, en eller två skedblad pomeransbrännvin kan användas vid kräkningar och kväljningar. Pulvriserad liljekonvalj i starkt brännvin har hjälpt de som

legat några dagar mållösa av slag, hjälper också mot olika huvudsjukdomar, såsom svindel, flussar och susande för öronen, svaga ögon, stillar tandvärk, ger god sömn, styrker hjärnan och tar bort melankoli. Brännvin kryddat med malört värmer och styrker magen om det brukas måttligt. Tar man det dagligen, varnar Broocman, ”så warder naturen inbiten ther med, och thet är tå vidare ingen *medicin*” (B., s. 585). Ett kryddbrännvin med kanel, fänkålsfrö (*Foeniculum vulgare*), anis (*Pimpinella anisum*), kardemumma, muskot, ingefära, nejlikor och andra kryddor styrker dem som är svaga, uppfriskar magen och ”fördrifwer swårmodighet” (B., s. 586). Kryddat öl med örter, blommor och rötter styrker magen och huvudet, värmer magen och är särskilt hälso-samt under vintertiden och under höst och vår då det är tjockt och osunt väder (B., s. 574). Men surt öl skadar magen, njurarna och i synnerhet bröstet, och orsakar ond fuktighet i kroppen (B., s. 577).

Vinet är den förnämsta drycken i världen, kan den bibelsprängde kyrkoherde Broocman förkunna med stöd av Noa, den vise Syrak, kung David, Salomon och Paulus. ”I sanning”, säger Broocman, ”ett *temperaradt* win, som icke för surt, ej heller för starckt är, och hufwudet ei beswärar, förtienar, ibland the bästa stärke medel, främsta stället.” (B., s. 599) Som medicinen Friedrich Hoffman uttryckte det – Broocman citerar – vin befordrar blodets rörelse, stärker magen, gör andedräkten friare och för den utmattade kroppen åter till krafter. Alla de bästa medicinerna prisar vinets verkan och kraft, och den dagliga erfarenheten betygar det. Särskilt är vin hälso-samt för dem som är av kall och fuktig natur, som sitter stilla mycket och sällan anstränger sig. Vinet värmer och uppväcker livsandarna, förklarar Broocman. Därmed knyter han an till tanken om *spiritus animalis*, livsande eller själsande, som hade sina rötter i den galenska medicinen, men kunde omformuleras i tidens

Gin Lane – William Hogarths kritiska gestaltning av vad ett ymnigt intag av spritdrycker kan förväntas leda till. Koppartryck från 1751. Wikimedia Commons.

medicin som något materiellt, något i blodet eller i nerverna som stod för själva livet, förmedlade det och uppehöll det.⁵⁷ Ett sött vin är därför, fortsätter Broocman, det bästa förebyggande medlet mot hypokondri och andra kalla sjukdomar. Helt enkelt, renskt vin är som ett halvt apotek.

Vin med livlig och genomträngande lukt kan genom endast lukten vederkvicka svaga människor, ge föda åt livsandarna och stärka huvudet hos gamla. Söta viner är i munnen, för bröstet och magen ljuvliga och behagliga, varför de med nöje kan drickas. Vin, som det franska, som kittlar, liksom biter på tungan och smakar allra bäst, räknas bland de hälsosammaste (B., s. 602f.). Broocman ger recept på frukt- och kryddviner för magen, minnet och kikhosta, som stärker kroppen, befördrar matsmältningen, fördriver överflödigt fuktighet och skörbjugg. Vinättika är av stor nytta i medicinen både för invärtes och utvärtes

bruk. Om man intar för stor mängd, så kyler den alltför mycket och försvagar naturen, och man kan förlora ansiktets färg. Utvärtes stillar den näsblod, lindrar tandvärk och giftiga bett av ormar, spindlar, getingar, väggloss med mera (B., s. 614f.).

Men detta Skaparens härliga verk, förmånar Broocman, missbrukas mer än något annat i världen. Många otacksamma människor insuper dess härliga must utan måtta, så att de tvingas åter spy ut det. ”Ja thy wärr! alt för många, som hieltar äro at supa, umgås med thet ädla winet så wårdslost, som härflöte thet lika som wattn utur hafwet och strömmen” – ”men Satan, thy wärr!” försätter omåttligt vindrickande många i olycka, sätter deras sinnen i bitterhet mot sin nästa som kan sluta med mord (B. s. 599). Satan är illstig, han fångar människor med vin, som kineserna fångar apor och jägaren pantern. Var land har sin djävul, och Tyskland sin, vinet, förklarade Luther i sin kommentar till psalm 150. Skriften säger (Ords. 23:29–35): ”Hwar är we? Hwar är sorg? Hwar är lif? Hwar är klagan? Hwar äro sår utan sak? Hwar äro röda ögon? Nemliga, ther man dryckenskap öfwar.”

I medicinskt hänseende har omåttligt vindrickande många negativa följder. Då sött vin förökar blodet kan det leda till sådana sjukdomar som beror på ett överflöd av blod, surt vin leder till sjukdomar som har sin orsak i det sura, som moderpassion (hysteri), hypokondri och podager. Hetsiga viner orsakar hetta hos ungt folk som är av koleriskt temperament och sätter blodet i ordentlig rörelse, orsakar blodflussar, gallfebrar, kramp, ledvärk och konvulsioner. Svelhaltigt vin är skadligt för nerverna och huvudet, leder till sömnhet, huvudvärk, lamhet, fallandesot med mera. ”Är theföre mer än sant, at genom win mycket folck omkommer” (B., s. 601). Den franske läkaren François Valleriola, tillägger Broocman, kan också intyga den skadliga verkan av överflödigt drickande av vin.⁵⁸

DEN ANGENÄMASTE RO I VÄRLDEN

Den här uppsatsen har handlat om bot för den förgängliga kroppen. Hur sjukdomar, skador och livet självt sätter spår i människans kropp. Broocman var inte läkare, hans specialitet var inte människans lekamen, utan som präst och självärdare hennes odödliga själs räddning. I någon bemärkelse är han ganska modern i det han tycks separera läkarens och prästens verksamhetsområden. Inte i något fall tar han till andeutdrivande, korstecken, Fader vår eller med Guds hjälp befaller satan att lämna den sjuka kroppen. Det är mediciner som hjälper. Men, naturligtvis, finns här gudstjänarens förtröstan på Gud, hur Gud skapat allt med visdom och försyn. Det finns en gudomlig ordning. Broocman citerar den tyske uppbyggelseförfattaren Christian Sriver, vars *Siäleskatt* (1723–1727) han hade gett ut på sitt eget tryckeri:

then bästa hushåldningen är then, som är lik wid stierne-himmelen, tå mannen såsom solen, hustrun såsom månan, och barnen med husfolcket, såsom stiernorna, med hwarannan står i liufig enhällighet, och then ena then andra med sin dygde-glants och kärlek bemöter, och låter sitt dygde-lius androm til exempel lysa.⁵⁹ (B., s. 84)

Hans hushållsbok genomsyras av dygdeideal, att eftersträva beundransvärda och moraliskt goda karaktärsdrag. Till husbondens dygder hör flit, gudsfruktan, exemplariskt leverne, grundlig lärdom, uppriktighet och sparsamhet. Han ska vara en idog och förståndig hushållare. En matmoders förnämsta dygd är gudsfruktan, Martas strävsamma hushållstjänster kombinerade med den andäktiga Marias böner. Hon ska vara from och givmild mot de fattiga, visa kärlek och trohet mot sin man, och uppfostra barnen i tukt och Herrans

förmaning (B., s. 76). Vid sjukdom måste hon sörja för att den sjuke får, förutom mat och dryck, också medicin. Inte genom ”öfverflöd”, vårdslöshet och försummelse störta sig och de sina i nöd och elände. Hon ska inrätta ett litet husapotek där hon alltid har tjänliga mediciner i beredskap för både människor och boskap, som ”kosteliga Theriacker, Mithridater, pulwer, droppar etc.” (B., s. 83). I de medicinska avsnitten, särskilt vad gäller tobak och vin, som både kan vara läkemedel och leda till olycka, är det måttlighets dygd som tydligast kommer fram. Inte för mycket, inte för lite. Men här finns också kärleken till nästan, att ta hand om de sina, barnen, tjänstefolket – och trädgårdsland, hästar, kalvar och lamm.

I ett klassiskt tema, *beatus ille*, från Horatius, Vergilius och Augustinus, lovprisar Broocman lantlivets behag.⁶⁰ Det lugna, idylliska livet på landet kontrasteras mot den tilltagande romerska – och östgötska – urbaniseringen. Detta i kombination med tillförliten på Guds försyn, givet människan markerna, örterna och kreaturen. Åkerbrukets angenäma och behagliga ljuvlighet, skriver Broocman, visar sig genom att ”landlewernent entledigar en från bekymmer, och förer med sig then angenämste ro i werlden” (B., s. 56). Att bege sig från städerna ut på landsbygden, att tillbringa sin levnadstid i ro och nöje med åkerbruk och trädgårdsskötsel. Att dra sig tillbaka från stadens sorger och buller, att i frisk luft sig vederkvicka och finna ro. På landsbygden kan man se

the behageliga åderkiällor, och roa sig wid the sachte susande watn-strömmar, ther kan man spatsera och lägga sig neder i gröna gräset, se sina skiöna hästar, kalfwar, lamb och unga folar hoppa, springa och dansa, samt höra then angenämaste musique af the liufigt siungande foglar, hwilket alt ens sinne högeligen wederqwicker och sorgen fördriwer. (B., s. 57)

SLUTNOTER

- 1 För identifiering av sjukdomsnamn, se Lagerkrantz 1981.
- 2 Raag 1998, s. 67; se även *Sveriges apotekarhistoria* I, s. 574ff.
- 3 Broocman kallar honom Axel Julius Sahlberg. Apoteket Morianen i Stockholm innehades sedan 1719 av en Johan Julius Sahlberg.
- 4 Rudbeck 1899, s. 148; Eriksson 2002, s. 69.
- 5 Roberg & Hesselius 1714; Roberg & Geringius 1727; Roberg & Bonge 1730.
- 6 Dunér 2008a, s. III–149.
- 7 Lindroth 1950, s. 745.
- 8 Braunersköld 1695.
- 9 Larsson 1982, s. 20f.
- 10 Roberg 1747, s. 38f.; jfr Roberg 1748, s. 71.
- 11 Rosén von Rosenstein 1728; Rosén von Rosenstein 1736.
- 12 Müller 1991, s. 21, 27.
- 13 Hoffmann 1729, s. 29, 45; Hoffmann 1740, s. 25; Müller 1991, s. 72; Pehrsson 2006, s. 20f.
- 14 Pehr Martins brev i Tiselius 1730, s. 11f.; Dunér 2004, s. 279f.
- 15 Dunér 2014, s. 95–108; Dunér 2015a, s. 443–456.
- 16 Tillhagen 1958; Gustafson 2001; se t.ex. Schering Rosenhane 1944 [1660-talet], s. 147f.
- 17 Se Woyt 1709, s. 390.
- 18 Coler 1645; a. övers., 1694.
- 19 Zwelfer 1652a; Zwelfer 1652b; se även Fraundorffer 1699; Hermann 1726.
- 20 Se t.ex. Aken 1746; Bröms 1755; Haartman 1759; Darelli 1760; Bruno 1762; Rosén von Rosenstein 1765; se även Hagström 1997.
- 21 Vergilius, *Georgica*, 2.248–250; se även Columella, *De re rustica*, 2.2.18; a. övers., s. 53.
- 22 Columella, *De re rustica*, a. övers., s. 53.
- 23 Raag 1998, s. 68; Raag 2016, s. 896 (i denna bok)
- 24 Salander 1731, s. 35.
- 25 Olaus Magnus 1555, bok 18, kap. 2; a. övers., IV, s. 39; Apollonius Menabenus 1581; a. övers., s. 79–84; se även Håkan Tunóns efterskrift, ”Djurens betydelse för medicinen”, s. 155–161.
- 26 Månsson 1522, a. utg., s. 411–445; Benedictus Olai 1578; Månsson 1628, a. utg.; se även Olaus Martini 1879; Sparman 1642; Tillandz 1683; Palmberg 1684; Beynon 1697; Linné 1757 [1725]; jfr Larsson 2009.
- 27 Månsson 1642, [ii].
- 28 Se Ahlberg 1908; Lindgren & Gentz 1918–1946; Eriksson 1969; Nielsen 1978; Samuelsson 2001; Tunón 2005; Hulter Åsberg & Östlund 2014.
- 29 Franck 1659; Rydén 2015; Dunér 2015b.
- 30 Franck 1618.
- 31 Rudbeck 1685, se ”Explicatio Literarum”; Martinsson & Ryman 2007.
- 32 Jfr särsk. galgo, jfr även mejram, valeriana, baggsöta, senap, vallmo, ålandsrot, buskrosor, viol, vinruta, salvia, ringblomma, cardobenedicta, isop, malört, rölrika, nässla, angelika, dill, krusemynta, libersticka, mästörört, hiertans-frögd, groblad, huslök, smultron och bröstört.
- 33 Linné 1753; Dunér 2008b, s. 31–70.
- 34 Kummin i kakor av rågmjöl ger inte bara en behaglig smak utan är också hälsosamt mot väder i magen (B., s. 580 f.).
- 35 Pictorius 1729 [1714].
- 36 På annat ställe (B., s. 374) talar Broocman om ”purpur strålände Liljer” med en angenäm, stark lukt som angriper huvudet och kan orsaka slagfluss. Men på apoteken finns en olja och vatten som fruntimmer använder mot solbränna. Av majblomster (s. 379) med ljuvlig lukt kan man göra en ättika mot slagfluss, samt en konserv (mos) och spiritus mot olika åkommor som härör från hjärtat och huvudet.
- 37 Linné kom senare att förteckna nyttiga inhemska medicinalväxter för apoteken, se Linné 1741, s. 81–96.

- 38 Löwenheim berättar att han har kurerat håll och styng med korndricka, skörbjugg med *Folio aquatico* (*Trifolium aquaticum*, det vill säga vattenklöver, *Menyanthes trifoliata*) kokad i gammalt öl och vattensot med späda blad av holunder-träd (fläder, *Sambucus nigra*). Löwenheim 1671, s. 184–187 (se även Bartholin 1671, s. 2–4).
- 39 Ett gott kryddvin av slånbär är blodrenande och genom dess lindrigt laxerande egenskap öppnar och renar det kroppen (B., s. 431).
- 40 Jfr Roberg 1714.
- 41 Tunón 2001.
- 42 Jfr Roberg 1730.
- 43 Rossell 1627.
- 44 Sannolikt avser Broocmans hänvisning något av du Chesnes verk *Ad veritatem hermeticae medicinae ex Hippocratis veterumque decretis ac therapeusi* (1604) eller *Pharmacopoeia dogmaticorum restituta* (1607) som kom i flera upplagor och översättningar.
- 45 Bell 2014, s. 59–61.
- 46 Se även om en gelé för sjukt folk som plågas av hetta (B., s. 477); Aqua vitæ av enbär mot sten eller av tallstruntar mot skörbjugg (B., s. 481); Aqua vitæ med kalmus (*Acorus calamus*) som ger aptit för mat (B., s. 483).
- 47 De la Motte 1955; Cederlund 1966, s. 41–54.
- 48 Franck 1633; a. övers.
- 49 Almqvist & Neostadius 1731.
- 50 Rohr 1716, s. 1379, se även s. 1129.
- 51 Barnstein 1673.
- 52 Wittich 1589.
- 53 Rohr 1716, § 5.
- 54 Cohausen 1720.
- 55 Raag 1998, s. 67, 72; 2016, s. 895 (i denna bok).
- 56 Raag 1998, s. 68; 2016, s. 896 (i denna bok).
- 57 Dunér 2012, s. 236–247.
- 58 Valleriola 1573.
- 59 Scriver 1724, III, 15, § 1.
- 60 Horatius, *Epodon liber*, 2,1; Dunér 2014.

TRYCKTA KÄLLOR

- Aken, Frantz Michaël von, 1746, *Hus- och rese-apotheque, huru man sin hälsa rätt skjöta, och the rätta approberade medel, vti ett hushåll, bruka skal, ...*, Skara, 392 s.
- Almqvist, Anders & Neostadius, Johan, 1731, *En rätt rychtader swänsk tobaks-planta eller Utförlig underrättelse om tobaks-planteringen, framgifwen af interessenterne uti den allraförsta, wid Grenna stad, anlagde och privilegerade tobaks-plantagen*, Stockholm, 72 s.
- Barnstein, Heinrich, 1673, *Tabacks Wunder-Kunst, und Artzneymittel ...*, Erfurt, 46 s.
- Bartholin, Thomas, 1671, "Observatio II", i *Miscellanea curiosa medico-physica academiae naturae curiosorum, sive ephemeridum medico-physicarum germanicarum curiosorum annus secundus*, Jena, 670 s.
- Benedictus Olai, 1578, *Een nyttigh läkare book*, Stockholm; faks., Malmö 1938, 217 s.
- Beynon d.y., Elias, 1697, (2:a uppl., 1727) *Den barmhertige samariten*, Stockholm, 256 s.
- Braunersköld, Lars, 1695, *Schola Salernitana, sive de conservanda valetudine praecepta metrica, ex optimis auctoribus exscripta, ...*, Åbo, 32 s.
- Bruno, Georg Fredrik, 1762, *Den kloka och husaktiga gumman, hwilken, igenom egen och andras förfarenhet, upptäcker hwarjehanda nyttiga och nödiga hus-curer, så wäl för människor som kreatur, jämte hwad eljest nödwändigt och nyttigt pröfwat at weta, uti et hushåll, så i städerna, som på landet*, Stockholm, 272 s.
- Bröms, Pehr, 1755, *Den sluga och förståndiga gubben, som lærer de oförfarna både i städerna och på landet, at igenom hwarjehanda hus-curer, hela och bota mångfaldiga sjukdomar, så wäl hos människor som fånad; jämte mycket annat, som kan tjena til förmon och nytta i åtskilliga hushålls-stycken*, Stockholm, 208 s.

- Cato d.ä., Marcus Porcius & Varro, Marcus Terentius, 2015, *Marcus Porcius Cato Om jordbruket. Marcus Terentius Varro Samtal om lantbruket; samt Liv, lantbruk och livsmedel i Catos och Varros värld. Tolv artiklar av nutida svenska forskare*, Örjan Wikander & Sten Hedberg (red.), Stockholm, 552 s.
- Chesne, Joseph du, 1604, *Ad veritatem hermeticae medicinae ex Hippocratis veterumque decretis ac therapeusi* ..., Paris, 312 s.
- Chesne, Joseph du, 1607, *Pharmacopoeia dogmaticorum restituta*, Paris, 630 s.
- Cohausen, Johann Heinrich, 1720, *Satyrische Gedanken von der Pica Nasi, oder der Sehn-sucht der Lüstern Nase*, ..., Leipzig, 284 s.
- Coler, Johann, 1645, (2:a uppl., 1694) *Oeconomia, ruralis et domestica* ..., Mainz; övers., *Oeconomia, thet är, huushäldz underwijsning*, ..., 359 s.
- Columella, Lucius Junius Moderatus, *De re rustica*; övers. Sten Hedberg, 2009, *Tolv böcker om lantbruk. En tvåtusenårig romersk lantbrukslära. Samt liv, lantbruk och livsmedel i Columellas värld. Tolv artiklar av nutida svenska forskare*, Stockholm, 671 s.
- Darelli, Johan Anders af, 1760, *Socken-apothek och någre hus-curer*, ..., Stockholm, 264 s.
- Diemerbroeck, Isbrand von, 1644, (ny uppl., 1665) *De peste libri quatuor, truculentissimi morbi historiam ratione et experientia confirmatam exhibentes* ..., Arnheim; *Tractatus de peste: in quatuor libros distinctus* ...
- Florin, Franz Phillipp, 1702, *Oeconomus prudens et legalis oder allgemeiner klug und rechts-verständiger Haus-Vatter, bestehend in neur Büchern* ..., Nürnberg, 178 s.
- Franck, Johan, 1618, *Signatur: Dass ist, Gründtliche und warhafftige Beschreibung, der von Gott und der Natur gebildeten unnd gezeichneten Gewachsen, als Kreutern, Wurtzeln, Blettern, Blumen, Samen, Fruchten, Safften, Beumen, Gestauden, Gummaten, Hartzten, Steinen, Edelgesteinen unnd special Erden, sampt jhren Tugenden, Krafftten und wirckungen*, ..., Rostock, 70 s.
- Franck, Johan (pres.), 1633, *De praeclaris herbae Nicotianae sive Tabaci virtutibus*, resp. Jacobus O. Hernodius, Uppsala; Lars-Gösta Wiman & Ann-Marie Billing, 1998, *Nicotiana. En doktorsavhandling från 1633 om tobak som universalläkemedel av Johannes Franck och Jacobus O. Hernodius*, Uppsala.
- Franck, Johan, 1659, *Speculum botanicum renovatum* ..., Uppsala; faks., Stockholm 1973, 47 s.
- Fraundorffer, Philipp, 1699, *Tabula smaragdina medico-pharmaceutica* ..., Nürnberg, 340 s.
- Gabelkover, Oswald, 1589, *Artzneybuch* ..., Tübingen, 521 s.
- Haartman, Johan, 1759, *Tydelig underrättelse, om de mäst gångbara sjukdomars kännande och motande, genom lätta och enfaldiga hus-medel; samt et litet res- och hus-apothek; dem til tjenst, som ej hafwa tilfälle at råd-fråga läkare*, Stockholm, 312 s.
- Hagström, Johan Otto, 1997, "Wälborne Herr Archiater...". *Johan Otto Hagströms brev till Abraham Bäck 1747–1791*, Linköping, 399 s.
- Hermann, Paul, 1726, *Cynosura materiae medicae, ante sedecim annos in lucem emissa, brevibusque annotatis exornata a Dn. Joh. Sigismundo Henningero, med. doct. & prof. publ. ord. in Universitate Argentoratensi, nunc diffusius explanata, et compositorum medicamentorum recensione aucta, curante Johanne Boeclero* ..., Strasbourg, 154 s.
- Hoffmann, Friedrich, 1729, *Medicinae rationalis systematicae tomus secundus quo philosophia corporis humani morborum ex accuratis observationibus solidisque anatomicis et mechanico-physicis principiis*, Halle, 560 s.
- Hoffmann, Friedrich, 1740, *Opera omnia physico-medica I*, Genève, 346 s.
- Hoorn, Johan von, 1697, *Den swenska wäl-öfwade jord-gumman hwilken grundeligen*

- underwijsur huru med en hafwande handlas, en wåndande hielpas, en barna-qwinna handteras, och det nyfödda barnet skiötas skal ...*, Stockholm, 328 s.
- Hoorn, Johan von, 1715, *The twenne gudfruchtige, i sitt kall trogne, och therföre af Gudi wäl belönte jordegummor Siphra och Pua. Hwilka, vthi enfaldiga frågor och swar en längirig barnmorska troligen vnderwisa: ...*, Stockholm, 116 s.
- Horatius Flaccus, Quintus, *Epodon liber*, 2,1; utg. Niall Rudd, 1947, *Odes and epodes*, Cambridge MA; övers. Ebbe Linde, 1995, *Satirer och epoder*, ny uppl., Stockholm., 186 s.
- Linné, Carl von, 1741, "Professor Linnæi upsats på de medicinal växter som i Apothequen bewaras, och hos oss i Fäderneslandet wäxa", *Kongl. swenska wetenskaps academiens handlingar*, s. 81–88.
- Linné, Carl von, 1753, *Species plantarum, exhibentes plantas rite cognitatas, ad genera relatas, cum differentiis specificis, nominibus trivialibus, synonymis selectis, locis natalibus, secundum systema sexuale digestas*, Stockholm.
- Linné, Carl von, 1957 [1725], *Örtabok*, utg. Telemak Fredbärj, Stockholm, 319 s.
- Löwenheim, Philipp Jakob Sachs von, 1671, "Observatio CXII: Singularis Spica Hordei", i *Miscellanea curiosa medico-physica academicae naturae curiosorum, sive ephemeridum medico-physicarum germanicarum curiosarum annus secundus*, Jena, 516 s.
- Martin, Pehr, 1730, "Then salige herrens, professorens och medicinæ doctorens Herr Assessor Petri Martins bref, anmärkningar och påminnelser wid Wätters beskrifningen" (18/4 1723), i Tiselius 1730.
- Menabenus, Apollonius, 1581, *Tractatus de magno animali*, Köln; övers. Hans Helander, 1996, *Det stora djuret. En 1500-talsskrift om älgen*, Stockholm, 161 s.
- Müller, Friedrich, 1661, *Lexicon medico-Galeno-chymico-pharmaceuticum, oder: gründliche Erklärung achtzehn tausend medicinischer Nahmen, sowohl der Bäume und Früchten, Kräuter und Blumen, Wurzeln und Saamen, Thier und Vögel, Metallen und Ertz: Erd- und Meergewächsen ...*, Frankfurt am Main, 312 s.
- Månsson, Peder, 1522, *Läkebok*; utg. i G.E. Klemming, 1883–1886, *Läke- och örteböcker från Sveriges medeltid*, Stockholm, 504 s.
- Månsson Rydaholm, Arvid, 1642 [1628], *En mycket nyttigh örta-book*, Stockholm; faks., Stockholm 1987, 586 s.
- Olaus Magnus, 1555, *Historia de gentibus septentrionalibus*, Rom; övers. John Granlund, 1976, 2:a uppl., *Historia om de nordiska folken*, Stockholm, 4 volymer.
- Olaus Martini, 1879, *Läkare book*, utg. Johan Valentin Broberg, Stockholm, 57 s.
- Palmberg, Johannes, 1684, *Serta florea svecana eller swänske örte-krantz*, Strängnäs; 2:a uppl., Stockholm 1738, 128 s.
- Paulli, Simon, 1648, *Flora Danica*, Köpenhamn.
- Pictorius, Johann Baptist, 1729 [1714], *Der im Blumen-Kuchen-Artzney- und Baum-Garten gründlich-informirte Gärtner: wird in einem gantz neu-vermehrten Garten-Buch*, Nürnberg, 641 s.
- Roberg, Lars (pres.), 1714, *Dissertatio pharmaceutica de piceæ pinique sylvestris resina*, resp. Johan Hesselius, Uppsala, 24 s.
- Roberg, Lars, 1718, *Lijkrevnings tavlör, déd är tydelig utreedning om een människje-cropp til dés förmæmre fasta deelars kjenningar, om-égor och vérkan*, Uppsala, 70 s.
- Roberg, Lars (pres.), 1727, *Dissertatio medico-physico de piscibus*, resp. Johannes Gabriel Geringius, Uppsala, 26 s.
- Roberg, Lars (pres.), 1730, *Dissertatio physica de salmonum natura eorumque apud Ostro Bothnienses piscatione*, resp. Daniel Bonge, Uppsala, 27 s.
- Roberg, Lars, 1747, *Tal, holne för publieque promotioner, vid Upsala academie*, utg. Carl von Linné, Stockholm, 60 s.

- Roberg, Lars, 1748, *Orationes*, Stockholm, 80 s.
- Rohr, Julius Bernhard von, 1716, *Compendieuse Haushaltungs-Bibliothek darinnen nicht allein die neuesten und besten Autores die so wohl von der Haushaltung überhaupt als vom Ackerbau, Viehzucht, Jägerey ...*, Leipzig, 472 s.
- Rosenhane, Schering, 1944, *Oeconomia*, utg. Torsten Lagerstedt, Uppsala, 185 s.
- Rosén von Rosenstein, Nils (resp. & förf.), 1728, *Dissertatio physico-medica de usu methodi mechanicae in medicina*, pres. Lars Roberg, Uppsala, 6 s.
- Rosén von Rosenstein, Nils, 1736, (2: uppl., 1738), *Compendium anatomicum, eller En kort beskrifning om de delar, af hwilka hela menniskians kropp består, med widfogade försök och anmärckningar, som lägga grunden til läran om menniskians friska och siukliga tilstånd*, Stockholm, 200 s.
- Rosén von Rosenstein, Nils, 1765, *Hus- och rese-apotheque*, Stockholm; faks., Stockholm 1970, 112 s.
- Rossell, Juan Francisco, 1627, *Ad sex libros Galeni de differentiis, et causis morborum, & symptomatum commentarij*, Barcelona, 24 s.
- Rudbeck d.ä., Olof, 1685, *Hortus botanicus variis exoticis indigenisque plantis instructus curante Olao Rudbeckio*, Uppsala; faks., Uppsala 1930, 122 s.
- Rudbeck d.ä., Olof, 1899, *Bref af Olof Rudbeck d.ä. rörande Upsala universitet II*, utg. Claes Annerstedt, Uppsala, s. 75–182.
- Salander, Eric, 1731, (2:a uppl.), *Tilförlätelig gärdz-fogde instruction, grundad i nödige mål på lag och kongl. förordn. eller Under rättelse för gärdz-fogdar och landt-hushållare, hwaruti handlas om alla förrättningar wid godz och gårdar förefallande, såsom, om tienstefolck, ...*, 354 s.
- Scriver, Christian, 1724, *Siäle-skatt, i hwilken vphyggeligen och trösteligen handlas om then menniskliga siälens höga werldighet, diupa och ömkeliga syndafall, bettring och förnyelse genom Christum, gudeliga och helga lefwerne, margfaldiga ...*, III, Norrköping, 1280 s.
- Sparman (adl. Palmkron), Andreas, 1642, (2:a uppl. 1686) *Sundhetzens speghel*, Stockholm, 407 s.
- Tillandz, Elias, 1683, *Icones novæ ... et Catalogo plantarum appensae, ...*, Åbo.
- Tiselius, Daniel, 1730, *Ytterligare försök och siö-profwer vthi Wättern i anledning af lärde mäns anmärckningar och påminnelser, wijsandes wattnets nogare beskaffenhet, af de grundsatser som i Wätters beskrifningen äro anförde*, Stockholm, 56 s.
- Vallerioli, François, 1573, *Observationum medicinalium libri sex ...*, Lyon.
- Vergilius Maro, Publius, *Georgica*; övers. Gudmund Jöran Adlerbeth, 1967, *Georgica*, Lund, 104 s.
- Wittich, Johannes, 1589, *Bericht von den wunderbaren bezoardischen Steinen so wider allerley Gifft krefftiglich dienen, und aus den Leiben der frembden Thier genommen werden: so wol auch von andern Steinen, so aus verborgener eingepflantzter Natur unnd Krafft, unerhörte und ungleubliche Wirckung vorrichten ...*, Leipzig, 181 s.
- Woyt, Johann Jacob, 1709, *Gazophylacium medico-physicum oder Schatzkammer medicnisch- und natürlicher Dinge*, Leipzig, 1029 s.
- Ziervogel, Johan Martin, 1686, *Pharmacopoeja Holmiensis galeno-chymica complectens compositiones apprime necessarias, usibus hodiernis destinatas; earumq; conficiendi modos*, Stockholm; faks., Stockholm 1979, 173 s.
- Zwelfer, Johann, 1652a, *Animadversiones in Pharmacopoeiam augustanam*, Wien, 467 s.
- Zwelfer, Johann, 1652b, *Pharmacopoeia regia*, Wien, 84 s.
- Zwelfer, Johann, 1672, *Pharmacopoeia Augustana reformata: cum ejus mantissa & appendice, simul cum animadversionibus*, Dordrecht.

LITTERATUR

- Ahlberg, Karl, 1908, *Den svenska farmaciens historia*, Stockholm, 668 s.
- Bell, Matthew, 2014, *Melancholia. The Western malady*, Cambridge, 210 s.
- Cederlund, Carl Olof, 1966, "Att supa tobak'. En översikt över tobaksbrukets äldsta historia i Sverige", *Fataburen* s. 41–54.
- De la Motte, Tage, 1955, *Tobaken. Dess första framträdande i Sverige. Olika uppfattningar om tobaksbruket. Tobak och sockenstyrelse*, Stockholm, 35 s.
- Dunér, David, 2004, *Världsmaskinen. Emanuel Swedenborgs naturfilosofi*, Nora.
- Dunér, David, 2008a, "Maskinen Människa. Iatromekaniken i Sverige", i *Til at studera läkedom. Tio studier i svensk medicinhistoria*, Gunnar Broberg (red.), Lund, s. 111–149.
- Dunér, David, 2008b, "Naturens alfabet. Polhem och Linné om växternas systematik", *Svenska Linnésällskapets årsskrift* 2008, s. 31–70.
- Dunér, David, 2012, *Tankemaskinen. Polhems huvudvärk och andra studier i tänkandets historia*, Nora, 558 s.
- Dunér, David, 2014, "Lärda samtal om det hälsosamma livet på landet. Romersk medicin i Varros tre böcker om lantbruket", i *Lärda samtal. En festskrift till Erland Sellberg*, Emma Hagström Molin & Andreas Hellerstedt (red.), Lund, s. 108–195.
- Dunér, David, 2015a, "Det romerska lantlivets medicin och huskurer", i Marcus Porcius Cato d.ä. & Marcus Terentius Varro, *Marcus Porcius Cato Om jordbruket. Marcus Terentius Varro Samtal om lantbruket; samt Liv, lantbruk och livsmedel i Catos och Varros värld. Tolv artiklar av nutida svenska forskare*, red. Örjan Wikander & Sten Hedberg, Stockholm, s. 443–456.
- Dunér, David, 2015b, "Frankenia", *Svenska Linnésällskapets årsskrift*, s. 116–117.
- Eriksson, Gunnar, 1969, *Botanikens historia i Sverige intill år 1800*, Uppsala, 370 s.
- Eriksson, Gunnar, 2002, *Rudbeck 1630–1702. Liv, lärdom, dröm i barockens Sverige*, Stockholm, 656 s.
- Gustafson, Jan, 2001, "Botare och folkmedicin", i *Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige 1*, Börge Pettersson, Ingvar Svanberg & Håkan Tunón (red.), Stockholm, s. 369–376.
- Hulter Åsberg, Kerstin & Östlund, Krister (red.), 2014, *Medicin och farmaci 400 år vid Uppsala universitet*, Uppsala, 172 s.
- Lagerkrantz, Gunnar, 1981, *Svenska sjukdomsnamn i gångna tider*, Eskilstuna, 94 s.
- Larsson, Inger, 2009, *Millefolium, rölika och näsegräs. Medeltidens svenska växtvärld i lärd tradition*, Stockholm, 256 s.
- Larsson, Jan, 1982, *Ars chirurgica. Kirurgi och medicinsk teori vid Lunds universitet under 1700-talet. En medicinhistorisk studie*, Lund, 262 s.
- Levertin, Alfred, Schimmelpfennig, Carl Fredrik Vilhelm & Ahlberg, Karl (red.), 1910–1918, *Sveriges apotekarhistoria från konung Gustaf I:s till närvarande tid*. Bd 1, *Stockholms stad, Stockholms län, Uppsala län, Södermanlands län, Östergötlands län, Jönköpings län, Kronobergs län*, Stockholm, 676 s.
- Lindgren, Jan & Gentz, Lauritz, 1918–1946, *Läkemedelsnamn. Ordförklaring och historia*, Lund, 450 s.
- Lindroth, Sten, 1950, "Medicinen i Sverige under stormaktstiden", *Ciba-journalen* 2:22, Stockholm.
- Martinsson, Karin & Ryman, Svengunnar, 2007, *Hortus Rudbeckianus. An enumeration of plants cultivated in the Botanical Garden of Uppsala University during the Rudbeckian period 1655–1702*, Uppsala, 219 s.
- Müller, Ingo Wilhelm, 1991, *Iatromechanische Theorie und ärztliche Praxis im Vergleich zur galenistischen Medizin* (Friedrich

- Hoffmann – Pieter van Foreest, Jan van Heurne), Stuttgart, 320 s.
- Nielsen, Harald, 1978, *Läkeväxter förr och nu*, Stockholm, 271 s.
- Pehrsson, Anna-Lena, 2006, *Nils Rosén von Rosenstein. En medicinhistorisk biografi åren 1706–1740*, Uppsala, 176 s.
- Raag, Raimo, 1998, "Reinerus Reineri Broocman junior – en baltisk flykting i Sverige", i *Bröd och salt. Svenska kulturkontakter med öst*, Roger Gyllin, Ingvar Svanberg & Ingmar Söhrman (red.), Uppsala, s. 58–73.
- Raag, Raimo, 2016, "Reinerus Reineri Broocman – Ett liv i nordiska krigets skugga", i *En fullständig svensk Hus-Hålds-Bok af Reinerus Reineri Broocman. En handbok i gårds- och hushållskötsel i vid mening från 1700-talets första hälft samt Broocmans värld och hushållsbok belyst i åtta artiklar av nutida forskare*. Red. Håkan Tunón, Stockholm, s. 871–908.
- Rydén, Mats, 2015, *Johannes Franckenius och den svenska floran. En studie i växt- och namnkunskap i 1600-talets Sverige*, Uppsala, 92 s.
- Samuelsson, Gunnar, 2001, "Medicinalväxter på apoteken", i *Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige 1*, Börge Pettersson, Ingvar Svanberg & Håkan Tunón (red.), Stockholm, s. 253–262.
- Tillhagen, Carl-Herman, 1958, *Folklig läkekonst*, Stockholm, 378 s.
- Tunón, Håkan, 2001, "Djuren i medicinen", i *Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige 1*, Börge Pettersson, Ingvar Svanberg & Håkan Tunón (red.), Stockholm, s. 377–386.
- Tunón, Håkan, 2005, "Medicinalväxter", i *Människan och floran. Etnobiologi i Sverige 2*, Håkan Tunón, Börge Pettersson & Mattias Iwarsson (red.), Stockholm, s. 395–406.

EN FULSTÄNDIG SWENSK HUS-HÅLDS-BOK

af

REINERUS REINERI BROOCMAN

En handbok i gårds- och hushållsskötsel i vid mening
från 1700-talets första hälft

samt

Broocmans värld och hushållsbok belyst i
åtta artiklar av nutida forskare

Volym 2

Redaktör Håkan Tunón

MICHAELISGILLET

CBM Centrum för
biologisk mångfald

KUNGL. SKOGS- OCH LANTBRUKSAKADEMIEN
SKOGS- OCH LANTBRUKSHISTORISKA MEDDELANDEN 73

SUPPLEMENT TILL KUNGL. SKOGS- OCH
LANTBRUKSAKADEMIENS TIDSKRIFT

CENTRUM FÖR BIOLOGISK MÅNGFALD
CBM:S SKRIFTSERIE 103

Boken citeras:

Håkan Tunón (red.) 2016. *En fulständig svensk hus-hålds-bok af Reinerus Reineri Broocman. En handbok i gårds- och hushållsskötsel i vid mening från 1700-talets första hälft samt Broocmans värld och hushållsbok belyst i åtta artiklar av nutida forskare.*

Centrum för biologisk mångfald, Uppsala &
Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Stockholm.

Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 73
& CBM:s skriftserie 103.

Utgiven av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Centrum
för biologisk mångfald (CBM) och Michaelisgillet.
Redaktör för SOLMED-serien: Per Thunström

Boken utgiven med ekonomiskt stöd av:

Stiftelsen A.W. Bergstens donation, C. F. Lundströms stiftelse,
Centrum för biologisk mångfald, Föreningen Gamla Norrköping,
Kungl. Patriotiska Sällskapet, Letterstedtska föreningen,
Norrköpings tidningars Media AB, Stiftelsen Konung Gustaf
VI Adolfs fond för svensk folkkultur, Stiftelsen Längmanska
kulturfonden & Åke Wibergs stiftelse.

Framsidans omslag:

Fredrik Adolf von Numers, "Landskap med vadande och drickande kor",
före 1790, (NMH A 32/1976), Nationalmuseum.

För- och eftersida: kapitelvinjetter ur Hushållsböckerna.

Foto: Jean-Baptiste Béranger.

Beställning av boken kan göras från:

Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens bibliotek (KSLAB)
Box 6806, 113 86 Stockholm
Besöksadress: Drottninggatan 95 B
Tel: 08-54 54 77 20 E-post: kslab@ksla.se

© 2016 Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien &
Centrum för biologisk mångfald

Grafisk form: Håkan Tunón

Tryck: Livonia Print, Riga, Lettland 2016

ISSN 1402-0386 (SOLMED) &
1403-6568 (CBM:s skriftserie)
ISBN 978-91-86573-87-4